

ՎԵՐ. Հ. ՀԱՄԱԶԱՍՊ Վ. ՍԱՓԱՐԵԱՆ

ՅԱՇԵԱՐՀԻ ԳՐԻԳՈՐ

† 28 փետրուարի¹, 1919, ի Տփղիս

ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆ ՎԱՆԴԵՐՉ ՅԱՐԱԿԻՑ ՏԵՍՈՒԹԵԱՄԲ

1853 տարւոյն, Նոյեմբերի ամսոյ 29ին
ծնաւ ի Տփղիս, Գրիգոր, որդի Սափա-
րեան² Պետրոսի և Մարթայի. որք էին

ծնականք Տփղիսու կաթողիկոսաց Սուրբ
Աստուածածնի վերափոխման միակ եկե-
ղեցւոյ³. որ շինուած է 1803-6ին, վե-

1. Յօդուածիս Բազմալիպի խմբագրութեան
առաքումն անագանեցաւ մեծ պատերազմի պատ-

Ձ. Հանգուցելոյն ծնողք, խորթ ու հարազատ
եղբայրներն ու հօրեղբօր գաւականներն ու քորերը
կը կոչուին Սափարով. Հարկ է ըսել, որ Ղրիմու
և կովկասու գրեթէ բոլոր հայ կաթողիկէ քը-
նակութիւնն կը գործածէ մականունաց ով բու-
սական վերջաւորութիւնը. Ասոր սկիզբը (1800-
30) ռուսական տիրապետութեան ժամանակէն է.
բայց պատճառն անելի հեռու փնտնելու է. Պոլսոյ՝
Աւետիք և Յովհ. Խզմիցի՝ պատրիարքներու կա-
թողիկոսաց գէմ յարուցած մեծ հալածանքի մէջ,
ժիւղ դարու սկիզբները. Մարգրիկ այն համոզման
եկեր էին, դժբաղդաբար, թէ պէտք է ամեն կերպ
խուսափել հայ լինելէ. — 1894-1906 Ախալցխա
երթեկեկած և պաշտօնավարած միջոցս, յաճախ,
ծերունի Տէր Պետրոս Աղոյզիի († 86 տարւան),
Պօղոս Ավարովիի և Օդոստինոս Բեգովի (երկուսն
ալ † անելի քան 90 տարեկան), պապուս Յովհան
Պետր. Թումանովի († 83) և ի Տփղիս՝ Մարիամ
Պալիէլի ծն. Բուռնագովի († 100) հետ յերկար կը
խօսակցէի և հին անցքերը գրի կ'առնէի. շեռե-
ւալ պատմութիւնը հինգից ալ այսպէս պատմած
են. Ազգ չորեքշաբթի օր մը, կարիկէն՝ ձիով՝
յԱխալցխա կը հասնի Թովմաս անուն վարդա-
պետ մը. կաթով կը ներկայանայ տեղւոյն փա-
այանի և փրկածնէ զրաւոր հրամանը անմիջա-
պէս փակելու Փրանկներու (կաթողիկներու) բը-
լոր եկեղեցիները. Փայան քիչ մը կը մտածէ ու կը
պատասխանէ. « Աստք այս օրերը հարմիր հաւ-
կըթի տուն ունին, թող զայն հանգարտ կատա-
րեն և յետոյ կը փակեմ »: Անշուրք վարդապե-
տը կը պահանջէ անոնց անմիջապէս փակուիւն,
ըսելով. « Ի՛՞նչ որ ասոր համար ես ձիս ճաթե-
ցուցի վազցնելով, որ այդ տօնը կատարել չտամ
այս ապստամբներուն »: Այս անգամաթեան
վրայ փայան բարկանալով, երեսն ի վեր կը պո-
ռայ. « Աներես չուն, չէ՞ որ դուն ալ նոյն հատէ

ես և պայրամը դու ալ պիտի տօնես »: և կը
հրամայէ իսկոյն ճամբայ իյնալ դէպի կարին:
Բայց՝ Ախալցխայէն 2-3 մղոն անդին՝ ճամբու
վրայ սպաննել կու տայ, (այժմուս Սուխիս գիւղի
կամուրջի մօտ, ժայռի տակ): Ահա թէ ինչն էր
սէրը պաղեցնողն ու սարսուռացումն առաջ բերողն:
3. Նոս անելորդ չեմ համարիր համառօտ տե-
ղեկութիւն մը տալ այդ եկեղեցւոյ շուրջ կազ-
մուած ծիփ մասին — (մինչև որ վերջացնեմ ու
հրատարակուի մանրամասն պատմութիւնս « Վե-
նետոյն Միխրաբեանց ասաքիւրիւնի » ի Ղրիմ
և ի Կովկաս »):

Այն ժամանակ տակաւին Տփղիսու մէջ չկար
հայ կաթողիկեայ կազմակերպուած հասարակու-
թիւն և յատուկ եկեղեցի և ծուխ և ծխատէր հայ
քահանայ. Այս միակ եկեղեցւոյ մէջ առաջնու-
թիւնը միշտ լատին վարդապետներու ձեռին էր.
Թէև, իբր երկրորդական կամ յաճախ երրորդ —
չորրորդական օգնական, միշտ գտնուած է նաև
հայաձէս մէկ՝ երբեմն նոյն իսկ երկու՝ քահա-
նայ:

Խոտալացի, լեհ, գերման կամ վրացի լատի-
նածէս մեծաւորաց սկզբունքն էր՝ ազգային դի-
մազրկութիւնը. Ասոր հետեւեալք մաքուր ծուխն,
— որ բաղկացած էր՝ տակաւաթիւ եւրոպացի և
բազմաթիւ՝ լեհ, հայ, վրացի և ասորա-քաղդէա-
ցի կաթողիկէներէ, — կազմած էր միասպառաջ
դէմը մը, իրօնապէս չաղկապուած մարմին մը,
միաձայն ծուխ մը՝ հօտ մը — « հռոմէական կա-
թողիկ » ծիփ կամ ծխականի անուան տակ: Ի
բաց առեալ հազուադիւր բարձր ուսման տէր ան-
ձինք, եթէ դուք դիմէիք մի հայ կաթողիկի, կամ
մի վրացի կաթողիկի, ըսելով՝ դու հայ ես, կամ
դու վրացի ես. իսկոյն պիտի ստանայիք պա-
տասխան. « Աստուած պահէ զիս հայ (կամ վրացի)
ըլլալէ. ես կաթողիկ եմ, կամ ես փրանկ եմ »:
Վասն զի հայ էջմիածնականն էր, իսկ վրացի՝
յուճադաւանն կամ որթողոքսն:

Այս հանգամանքը, թէ և ունէր իւր լաւ կող-

դարաւոր իտալացի վարդապետ Հ. Փլյու-
պէի նախաձեռնութեամբ. իսկ ծախքը՝
6000 արծաթ ռուբլի՝ շնորհած է Ռուսիոյ
կայսրն միջնորդութեամբ Անդրկովկասու

առաջին կառավարչապետ Իշխ. Յիցիա-
նովի:

Երբ աշխոյժ և աշալուրջ մանուկ Գրի-
գորի իմացականութիւնը բացուեցաւ, սկը-

մը՝ եկեղեցական վարչութեան և ծխի ներքին
չափապէի և ամբողջական տեսակետով. բայց չա-
փազանց վտանգաւոր էր այն և փնտասկար՝ ազ-
գային ինքնաճանաչութեան, ինքնորոշութեան,
լեզուի, ծխի և արարողութեանց պահպանութեան
տեսակետով — ինչպէս ըսի վերև, շատ կաթո-
լիկ ընտանիքներն անորոշ էին իրենց մէջ ազգի
պատկանելու մասին, և չափազանց անախորժ
դուրեմեան մէջ կը զգային իրենք զիրենք՝ երբ
այդպիսի հարցի մասին խօսք կը բացուէր, և
էր շնայային իտալափողական պատասխանով
խնդիրը փակել: — Այս գիմարկութիւնը, որ
Հռովմ կողմանէ երբեք պահանջուած կամ խրա-
խուսուած չէր, կ'ոչնչացնէր՝ հայու, վրացույ
և ասորա-քաղկէացւոյն ազգային ու եկեղեցա-
կան արժանապատուութիւնը, և կը տանէր դէ-
պի անխուսափելի այլասերումն, ապագայնա-
ցումն: Սակայն նոյնը չէր լինաց համար. անոնք՝
իւրեանց ազգային հզօրեղ տիպաբով և նոյն իսկ
չափազանցուած հայրենասիրութեամբ՝ կը միտէին
հալելու իրենց մէջ և իւրացնելու միւս տկար
և անպաշտպան ազգերը: Եւ արդէն «Գլոբուսկ»
(չէ՛) յորջորշուած սկսեւ էր համաժող դառնալ
«կայսրիկ» բառին: Ասոր հետեանքն է Բեսա-
րաբոյ հայ կաթոլիկ համայնքի լեհազգայնա-
ցումն:

Առաջին փորձը փրկելու Տփղիսու կաթոլ.
հայութիւնն՝ այս յայտնի վտանգէն, կատարեց՝
1839-42 տարիներու մէջ՝ մերս վ. շ. Սիմոն
վարդապետը՝ Հուլիստեան. որ երեք տարի մնաց
ու գործեց Ախալցխոյ ու Տփղիսու մէջ, յետ մա-
հուան՝ կարենէ մեր ժողովրդեան յԱխալցխա
առաջնորդող՝ մեր վ. շ. Եփրեմ վարդապետ
Սեթեանի († 1838, Մայիս 3) և վ. շ. Նիկո-
ղայոս վարդապետ Մոսէսեանի († 1839, Նոյեմբ.
29): Նա, ի Տփղիս, համոզեց Գեներալ թորո-
սովը և անոր տանը մէջ՝ հայ կաթոլիկաց հա-
մար՝ բացաւ յատուկ աղօթատուն և կազմեց հայ
կաթոլիկ որոշ ծովս և վերափ. եկեղեցւոյ լատին
վերադարձը անմիջապէս ըմբռնելուն թէ՛ այդ
սուր անկեան կողմին երթալով ինչ ընդարձակու-
թեան պիտի յանգէին. զգացին, որ եկեղեցաւոր
և առատասիրտ հայ ծովալ ձեռքէն հանելով, ի-
րենց ժամուռ գլխաւոր եկամուտներն պիտի քամ-
թէին կամ լաւ ևս ուրիշ տեղ պիտի հոսէին:
Ասոր համար՝ իրենց փորձառու մեթոդայութեամբ՝
օգտուեցան վ. շ. Սիմոնի ուղղամիտ անփորձու-
թենէն, — որ կարեւոր նախնական քայլերն առած
չէր, — և ջանալին նոր երկրակալ ուսս վարչա-
պետութեան ձեռքով սաղմի մէջ խնդրել հայ
կաթոլիկաց այդ օրինաւոր փափակք ինքնորոշ-
ման: Կովկասու նախընծայ փոխարքայ Միք. Աիմ.
Վորոնցովն, — որ հանրաժանօք թոհանաւորու-

թեամբ և քաղցրութեամբ կը վարէր նոր միացուած
կովկասը. և որ իւր Ղրիմու կառավարչապե-
տութեան ժամանակէն ծանօթ էր մերայնոց ու
զիր գործօնելութեան հետ՝ յանձին վէր. շ. Մի-
նաս վարդապետի Բժշկեան (Մեդիցի), վեր. շ.
Վրթանէս վարդապետի Պետտրեան և նոյն իսկ
վեր. շ. Սիմոն վարդապետի ձուլարտեան. որոց
առաջնորդն հետ անձնական բարեկամութիւն իսկ
ունէր և նամակագրութիւն. — կը թելադրէ վ. շ.
Սիմ. Հուլիստեանին առ ժամս վերադառնալ ի
Ղրիմ. Բայց հարցը չի թողորք անուշադիր, և,
1843ին, Վրոնցովի նախաձեռնութեամբ, հայ
կաթոլիկեայք, նման՝ հայ էջմիածնականաց, նո-
րադաւից և Երէնց՝ կը ստանան ինքնորոշ ին-
գլիտր վարչութիւն մը: Հայ կաթոլիկէից հոգևոր
վարչութիւնն բացուեցաւ յԱխալցխա, և առաջին
կառավարին եղաւ Տէր Պօղոս վարդապետն
Շահուլեան, Հռովմ դաստիարակուած բանիբուն
անձնաւորութիւն: Ասոր իշխանութիւնը կը տա-
րածուէր՝ Ախալցխոյ, Ախալալթի, Լոռու և
Ալեքսանդրապոլի գաւառաց մէջ բնակուած՝ Հայ
— կաթոլիկ ու հայաձէս կաթոլիկ կղերի ու ժողո-
վրդեան վրայ: Բայց բուն վրաստանի հայ կա-
թոլիկներն կը շարունակէին մնալ հին կացու-
թեան մէջ:

Վեր. շ. Սիմոն վարդապետն, անգամ մ'ալ
փորձեց զայ Տփղիս և Ախալցխա. յորդորեց զՏէր
Պօղոս վարդապետն, որ թէ՛ և շրջանէն դուրս,
բայց շահայ մը կերպ Տփղիսու մէջ միշտ պա-
հէ հայաձէս քահանայ, որ ժողովուրդը բոլոր-
վին յօտարանայ. մինչև որ հայ կաթոլ. թեմական
առաջնորդ մ'ունենալու արժանանան: Այդ մա-
սին համախոսական դիմումներ ևս կատարել՝
տուաւ ժողովրդեան առ ոտս Սրբազան Քահա-
նայապետաց Լեոնի ժի. Գրիգորի ժժ. և Պիոսի
թ.: Այս առթիւ նոյն իսկ տհաճութիւն ունեցաւ
հոգ. կառավարիչ Տէր Պ. Շահուլեան վարդա-
պետի հետ:

Բայց վ. շ. Սիմոն վարդապետն տեսաւ որ Ա-
խալցխայէն Տփղիս դրկուած՝ հայաձէս վրացի
քահանայք՝ զուրկ են կարեւոր հմտութենէն եկե-
ղեցական գիտութեանց և ծխական արարողու-
թեանց և երգեցողութեանց հայկական եկեղեցւոյ.
և այսու խաղալիկ դարձած լատին մեծաւորաց
ձեռաց մէջ. ինչպիսիք էին Տէր Պետրոս Աղո-
շով, Տէր Գալուս փէյսարով, Տէր Պօղոս Լա-
զարով, Տէր Պետրոս ձեղեղով: — 1866ին յաշո-
ղեցաւ հոգեւորեղ հոս, Ղրիմէն, գերեւ վ. շ. Զա-
քարիա Վարդեանն նորինծայ վարդապետը. որ
արդէն Տփղիսեցի էր և տեղւոյն ժողովրդեան ալ
ծանօթ: Յիշեալ վարդապետ իւր գեղեցիկ ձայնով,
ընտիր ծիսակատարութեամբ և հմտութեամբ
տեղական և եւրոպական լեզուաց, շուտով գրաւեց

սան նախ զինքը տունը պատրաստել՝ գրել, կարդալ և աղօթիլ սորվեցնելով: Բայց շուտով տեսան, որ անոր ուշիվ մտաց հաճար տնային պաշարը անբաւական էր, և արդէն զարոյցական հասակն ալ հասած լինելով, ծնողաց մեծ մտահոգութեան առարկայ էր տղուն ապագայ մտաւոր զար-

գացման ինդիւրը: — Հին ժամանակները՝ վերափոխման եկեղեցւոյ մօտ՝ կար անուառնի Յարութեան վարժապետ Բուռնապեանի՝ զարդոցը. ուր շատ շատեալ ի Տփղիս իրենց նախնական ուսումն ստացիւր էին Ուսատեան արդէն եկեղեցւոյ հոգաբարձութիւնն յիշեալ զարդոցն առեր ծիսականի վերածէր էր. քանի

ազգեցիկ զիրք տեղւոյն կղերի և ծխոյն մէջ. և սկսաւ ընդհանուր համակրութիւնը վայելիլ: Արդէն, 1855ին, Նիկողայոս Ա կայսր իրովարտակով, իտալ. վեպաւոր մեծաւորն՝ իւր օգնականներով՝ արտաքրտած էին իովկաստ սահմաններէն դէպ ի Տրապիզոն, և եկեղեցին անցած էր գերմանացի դոն Ալեքսանդր Բօստ ժողովրդապետի ձեռքը. որուն յաջորդէն արդարատէր լին յղիւտն Օրլովսկիյ: Ախալցիոյ մէջ ևս սկսեր էր զարգանալ վրաց կաթողիկոց ինքնորոշման գաղափարն, լատին ու հայ ծէսերն անցնելու իւրեանց յատուկ ազգային հին ծիսին. և արդէն ասոր համար Տէր Պետրոս Խարիշարուն յաշոգեր էր ի Պոլիս, Ֆէրի-թեյ ըստած քաղաքամասի մէջ՝ վանք մը հաստատել, հանդերձ Լուրդի Ա. Աստուածածին եկեղեցեան: Ժամերն ալ մի վրացի կաթողիկէ մայրապետանոց:

Խմաստուն պոեզատ Օրլովսկին տեսնելով որ միակ եկեղեցւոյ մէջ սկսուր էին անհամութիւններ ազգային իրականց պահանջներու հողի վրայ, 1870ին շատ դժուարութեամբ գլուխ բերաւ, և իսկիւս ըստած քաղաքամասին մէջ, մեծ ու գեղեցիկ Պետրոս-Պողոս եկեղեցին կանգնել, հանդերձ ծիսական վարժարանովը, յիւսաց և առհասարակ եւրոպացւոց համար. ուր տեղափոխուեցաւ ինքն ալ իւր հօտովը. թողով Վերափ. եկեղեցին ի գործածութիւն երեք արեւելցոց՝ վրաց, հայոց և ասոր-քաղաքացւոց: Ժողովրդապետն էր իշխ. Դիմիտրի Թումանովը:

Վ. Հարցն Միմանի և Զաքարիայի (1866-78) ուղղութիւնը արուեստեցիկ Վ. Վ. Անտոնիոս վարժապետ Պետտեան (1877), Հ. Բուսիկ վարժապետ Մեհարբեան (1883-84), Հ. Համազասպ վարժապետ Սափարեան (1884-86), Հ. Յովսէփ վարժապետ Մարգարեան (1887-94), Հ. Դիմիտրիոս վարժապետ Կալանտոզեան (1894-95), Հ. Գաբրիէ վարժապետ Դանապեանեան (1896-1908), Հ. Յովսէփ վարժապետ Մարգարեան (1908-09), Հ. Համազասպ վարժապետ Սափարեան (1909-1910), Հ. Դիմիտրի վարժապետ Կալանտոզեան (1910-21): Անուրանալի է, որ Վենետիկի Միխ. Թարեանը, հազար նեղութիւնք ու հալածանքներ կրելով՝ լատինաճէս և նոյն իսկ անհասկացող հայ կաթողիկէ կղերէն, զօրծը բերին յանգեցուցին, նախ 1893 և 1903 կայսերական հրովարտակերութիւն ի նպատակ հայկաթողիկէս համայնքին, և ապա այն քաջալերական, ուրախալի և բարձր ուշադրութեան շնորհիւ Սրբութեանն Հոովմայ Լեոն ԺԲ, Գրիգոր ԺԶ, Պիոս Բ, Լեոն ԺԳ և Պիոս Ժ

Քահանայապետներու. որով հնարաւոր դարձաւ համաձայնութեան գալ Հոովմայ Ա. Գահին ընդ Ռուսաց կայսերն Նիկողայոսի Բ., և 1910, Ռ. զոստոս 26 օրն, Տփղիսու Պետրբուրգեան փողոցի Թ. 8, հալոց Գուրգենեանի տանը տեղադրուեցաւ (1909, Սեպտ. 12, Նշանակուած) բովանդակ Ռուսոյ հայ կաթողիկոց Առաք. կառավարիչ Գերազայմատ Սարգս վարժապետ Տէր - Աբրահամեան, արժանընտիր և բանիբուն աշակերտն Հոովմայ Քահանայապետական Լեոնեան վարժարանին. որ արդէն 1906ին ի վեր յԱխալցիս Անդրկովկասու հայ կաթ. հոգ. կառավ. և Տիրասպոլի թեմական Եպիսկոպոսի ընդհ. թաղուս. կալն էր հայոցս համար - Դոյն տան մէջ 1911, Նննդեան խթմանը (դեկտ. 24) բացուեցաւ նաեւ Տփղիսու հայ կաթոլ. աղօթատեան յանուն Ա. Գրիգոր Լուսաւորչի: Եթէ պատերազմն ու յեղափոխութիւնք չխափանէին, եկեղեցւոյ համար հողն ու ծրագիրն ու փողը արդէն պատրաստ էր ու ցարդէս շինուած իր լինէր արդէն: — 1920ի զարնան, խախտմանութեամբ Տփղիսու նոր ժողովրդապետ Մեհարգոյ Տէր Փրանկիսկուս Առաք. հաննային և եռանդուն ժողովրդեանն՝ բացուեցաւ հայ կաթողիկոց ծիսական «Ալիշանեան» դպրոցը, յիշատակաւ մեծ բանաստեղծի և մատենագրի ծնողեան հարիւրամայ յորելինի - Եւ. անշուշտ Վ. Հ. Սիմոն վարժապետ Զուլարտեանի ոսկեցի գերեզմանի մէջ և հոգին յերկին ցնծացին ի տես վերջնական ուսմանալուն իւր 1889ին ցաւած օգտակալ տերմին «յատուկ աղօթատան և ծխի»:

Ամենին վերջը վերափոխման եկեղեցին բաժնուեցան ասորս - քաղաքացիք, կազմակերպելով իրենց համար յատուկ ծուխ, 1916ին, լեւաց Պե. տրոս-Պողոս եկեղեցւոյ մօտ, աշխատութեամբ պատուական ժողովրդապետ Աբրահամ Գոգա քահանայի: Այս 1920ին, յատուկ եկեղեցի չինելու համար զնաց փող հանգանակելու դէպ ի հիսուսային կողմէս. ուր որ սպանուեցաւ աւագակներէն Նոր ծուխը մնաց աշուրով ժորժ Լազար քահանային խնամքին:

1. Այս վարժապետն եղբայրն էր նոյն ժամանակներու մէջ անուանի եղող, Հոովմայ Արքա. նեան դպրոցի աշակերտ, Տէր Պետրոս վարժապետ Բուռնապեանին. որ Ննդիկաստան զրկուած լինելով առաքելութեան, հոն Ննդիկ անային բժշկէ մը սորվէր էր զանազան կտրուկ գեղեր՝ աքից ցաւի, հազի, մաղթափի, վարցաքի, և զանազան վէրքերու, հայլն:

որ վեղարաւոր իտալացի հայրերու հեռանալով, նոցա դպրոցն ալ փակուեւր էր: Ահա այս զպրոցին՝ մէջ տունն յուսումն, 1863ին, տասնամեայ Գրիգորը:

1866ին, Ղրիմէն Տփղիս կու գայ, իւր ծնողաց եւ ազգականաց տեսութեան, Մխիթարեան նորընծայ վարդապետ վ. Հ. Զաքարիա Գուրգենեանը. որ, մի առ ժամանակ իւր ծնողաց տանը մնալէն վերջ, կը ստանձնէ՝ վերափոխման եկեղեցւոյ մօտ՝ օգնականի պաշտօն, եւ կը տեղափոխուի նոյն եկեղեցւոյ քահանայարանի մէջ. ուր այն ժամանակներ կու գայ նաև Ախալցխացի Տէր Պետրոս քահանայ ճեղքելով († 1895, Պետրոս—Պօղոս եկեղեցւոյ տան մէջ. ուր որ յետոյ՝ Պրիլատ Օրլովսկու հետ՝ անցած էր ծառայութեան):

Գրիգորի ծնողը, տեսնելով Հ. Զաքարիայի արտասահման ստացած բարի դաստիարակութիւնը, փափագեցան իրենց զաւակին ալ սպազակ վիճակը ապահովել. քանի որ շատ ուշիմ ու հոգեւոր տղայ մ'էր: Բայց ծանրաբեռնուած լինելով բազմաթիւ զաւակներով, ծնողքն, չունէին հնարաւորութիւն ուղարկելու փոքրիկ Գրիգորը մինչև վենետիկի Ս. Ղազարու վանքը. ուր՝ Հ. Զաքարիա վարդապետի միջնորդութեամբ՝ արդէն ընդունուած էր տղայն: Այս ժամանակ, Մխիթարայ Միաբանութիւնը, հրատարակուող նորանոր օգտակար գրքերու, օրացուցի եւ իազմալէպ ամստօթերի ընթերցումով, եւ անկէջ եկող կիրթ ու ժողովրդասէր վարդապետներու՝ միջոցով, մինչև կովկասի կողմերն ալ սկսած էր շատերու զրաւիչ դառնալ. բայց հե-

ռաւորութեան պատճառաւ դժուարամատչելի կը մնար:

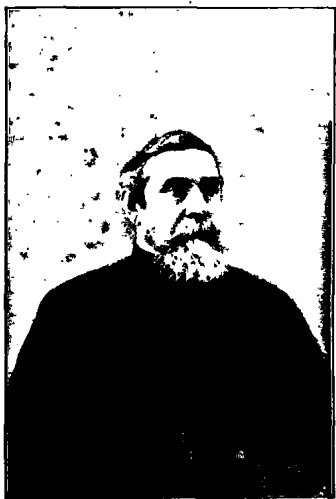
Կոչումն որ Աստուծոյն էր, այս դժուարութեանն ալ դարմանը շուտ գտնուեցաւ — Նոյն ատեն Տփղիսու մէջ կար նշանաւոր պաշտօնաթող Գեներալ Բարոն Նիկոլայ. որոյ միւս եղբայրն ի Պետրոսովք լուսաւորութեան նախարար էր: Ասոնք «Ինչ տիական Բարոններ»էն էին, երկուքն ալ նորադանդ, բայց մեծ կրթութեան եւ հարստութեան տէր մարդիկ: Բարոն Նիկոլայն, իւր Էւրոպայի ճամբորդութեանց միոյն ժամանակ, ծանօթացած էր Օրլէանի հոչականուն գաղղիացի Եպիսկոպոս Գիւպանլուի հետ. որուն պերճախօս եւ համագիչ քարոզներն յուզեւր ու զարթուցեւր էին իւր մէջ՝ հաւատոյ մասին՝ լուրջ հարցեր. որոնց լիառատ բացատրութիւնները ստանալով, յօժարակամ ընդգրկեւր էր կաթողիկէայ կրօնը: Նա, վերադառնալով Տփղիս, կը սկսի վարել՝ օրինակելի, բարեպաշտ եւ խառմարեւր կեանք մը, հրաժարելով ամեն վայելքներէ եւ նուիրելով ինքզինքն՝ պահոց, մտածականի, աղօթից եւ բարեգործութեանց: Սա ամեն օր եկեղեցի կուգար ու սր. պատարագի ներկայ կը գտնուէր, երկար աղարողոյն մը մէջ փաթութեամբ: Եկեղեցւոյն պայծառութեան ու բարեգործութեան նպաստող էր միշտ, եւ լաւ բարեկամ՝ ժողովրդապետ եւ կովկասու Այցելու Պրիլատ Օրլովսկուն եւ մերս նորընծայ վարդապետ Հ. Զաքարիա Գուրգենեանի: Ասոնք խօսք քայցուցին Գրիգորի կոչմանը եւ ճամբու դժուարութեանց մասին:

Բարոն Նիկոլայն արդէն ծանօթ էր

1. «Միջին-Փողոցի» այդ դպրոցի մէջ իրեն զատնկերներն էին, ժամանակի կաթողիկէ նշանաւոր ընտանիքների զաւակները, ինչպէս. Զուբալով, Զաղելի, Թումանով, Խալիլով, Զատիով, Զիգիւնով, Ղարալի, Շախոյէլ, Շիխինով, Ալմուրով, Բեգիրկեանով, Դէրբեկով, Անդրոնիկով, Շենքիմանով, Թորոսով, Գուրգենով, Ակոբով, Ստեփանով, Թորոմանով, Պալիէլ, Մամուլով, Սահակով, Դաւիթով, Նզով, Եղիկով, Զեյնով, Մեխրով, Ղարաբագ—Մեխրով, Բունեազով, Փերալով, Մեփիսով, Ամիրով, Մարգարով, Մերաբով, եւ. որոնցմէ ոմանք վերջաբեր են:

2. Արդէն բերնէ բերան կը քալէր, կարինէն հայ կաթողիկէ ժողովուրդը՝ իւր բարեկամ Գեներալ Պառնկարացիէլի օգնութեամբ՝ յԱխալցխա բերող մերս վ. Հ. Եփրեմ վարդապետ Աթեանի սրբութեան համբաւը. որ հոն, 1838ի, Մայիսի 3ին վախճանելով, իւր շինած վերափոխման Աստուածամօր եկեղեցւոյ բակը թաղուած էր. որու գերեզմանը՝ մինչև այսօրս ալ՝ ուխտատեղի մ'է քրիստոնեայ եւ այլազէն ժողովրդեան համար. որք շարունակ անոր տապանի վրայ մօմ կը վառեն եւ տակի հողը կը տանին, որպէս զեղ ջնրմի եւ զանազան հիւանդութեանց:

յառաջագէտ տղայոց հետ, որք ամեն օր հերթով սք. պատարագի սպասաւորութիւն կ'ընէին. որոց ինքն միշտ բուրլի մը նուէր կու տար: Նա արդէն ծանօթ էր մեր Միաբանութեանն ալ, և այցելած Ս. Ղազարու մայր վանքերնիս կը կոչէ իւր մօտ եռանդուն Գրիգորը, կը բացատրէ գործին իսկութիւնը և կը տեղեկանայ տղուն հաս-

Հ. Համագասպ Վ. Սափարեան:

տատ ու յօժար փափագին՝ կրօնաւորական ու քահանայական վիճակին նուիրուելու. սիրալից կը քաջալերէ զինքը, և իւր վրայ կ'առնու ճամբու բոլոր ծախքը: Եւ շուտով, Գրիգորը, ծնողաց և իւրայնոց արտասուախառն օրհնութեամբ ճամբու կը դրուի:

Այսպէս ուրեմն, 1867ի, Յուլիսի Ծին՝ Պոստյ վրայով՝ նա հասաւ Վենետիկ և մտաւ Ս. Ղազարու վանքին ուսանողարանը, 13½ տարուան հասակի մէջ. ուր սկսաւ, նախ Վ. Հ. Արքահամ Վ. Զարեանի և ապա Վ. Հ. Դաւիթ Վ. Նազարեթեանի վերակացութեան տակ, ուսանիլ ու դաստիա-

րակուիլ, լինելով դասագլուխ Իէ՛րզ զասուն: — Դասակցաց՝ վկայութիւնն՝ իրենց մանկութեան ընկեր և տանն և աւելի տարի միասին ապրող՝ Գրիգորի մասին, այս է, նա մշտնապէս եռանդուն և աշխոյժ էր, ուսումնասէր, փութաջան, անձնուէր, բարի և եղբայրասէր: Իսկ ես,—որ յետոյ ամբողջ քսան և չորս տարի (1895–1919) զինքը տեսայ ժողովրդեան մէջ, քահանայական գործնական կենաց ասպարիզին մէջ,—կը վկայեմ, որ իւր մանկութեան այդ իւր եօթներեակ ձիրքերը, մինչև վերջը, իրեն կենաց անյեղի սկզբունք պահեց, պատշանցեցած խոր հաւատոյ և զուարթամիտ ու ծածուկ բարեգործութեան հետ:

Այսպէս, անելով ու զարգանալով հասակաւ և ուսմամբ, 1871ի, Սեպտեմբերի 10ին, սև սքեմի վրայ արժանացաւ ընդունելու նաև սուրբ փրկոնք, առնելով Համագասպ անունը: Այնուհետև որոշելով հաստատապէս իւր կենաց վիճակը, 1873ի, Դեկտ. 8ին, կը դնէ մշտնջենաւոր սուրբ ուխտերն՝ ի ձեռս Միաբանութեանն Ռդ. հանրական Աբրահօր, Գեորգ Աբր. Հիւրմիւզեանի. իսկ այժմեան Ընդհ. Աբր. Իգնատիոս Արքեպիսկոպոսի կիրքեղեան. — յետ աւարտման փրկութեայական և աստուածաբանական ուսմանց և յաջող քննութեանց, — ի 21 Ապրիլի, 1878 տարւոյն, Ս. Զատիկ տօնին, ձեռնադրեց զնա քահանայ Աստուծոյ. որ և եղաւ Հ. Համագասպ վարդապետ Սափարեան:

1879, Օգոստոսի 28ին յանձնուեցաւ իրեն իթ՛րզ զասուն Փոխ-Վերակացութեան պաշտօնը. զոր վարեց՝ իսնական և օրինակելի կերպով՝ մինչև 1884 տարւոյն, Յունիսի 10ը: Նոյն այդ զասուն վերակացուն էր,—Ղրիմու Սիմֆերոպոլ քաղաքի ժողովրդապետութեան պաշտօնէն նոր վաճը վերադարձած, քառասուն տարի առաջեկական հոգեշահ կեանք վարած (յԱխալցիս, Տփղիս, Խարասուբագար, Սիմֆերոպոլ), և Սիմֆերոպոլի մէջ՝ հայ կաթող. ծուխն լատինացւոցմէ որոշող, յատուկ եկեղեցեալ և դպրոցաւ բարեգործող,— արդիւնաշատ ծերունի վեր. Հ. Սիմօն վարդա-

պետ ճուլարտեանը, Այս՝ իսկ որ Սիմէոն ծերունոյն՝ փորձառու խրատներն, և իւր կենաց ու Ղրիմու առանձնայատկութեանց մասին խօսած ու աւանդած յաճախապատում մանրամասնութիւնքն, աւելի քան օգտակար եղան երկուստարդ օգնականին. որ արդէն՝ հրամանաւ մեծաւորաց՝ ինքն ալ ընդ հուպ նոյն առաքելութեան ցուպն ի ձեռին առնելու վրայ էր:

Նա, այս իւր հնգամեայ նորընծայ քահանայութեան ժամանակ, ի վառն՝ ընդարայտ ամենուն հասնող սրտովը՝ բաց ի վանական ներքին զբաղանաց, աշխատակցեցաւ «Իազմավէպ»ի, դասախօսեց վանական աշակերտաց՝ ֆրանսերէն լեզու, թուրքախոսութիւն և զրահաշիւ. և, միանգամայն դասախօսելով, շարադրեց նոր երկու կարեւոր դասագրքեր՝ Բուսարաբուրիւն (տպ. 1884) և Երկրաբանութիւն (տպ. 1885 և 1893):

Այս միջոցներս՝ Հոովմէն վերադառնալով՝ վանք եկաւ այցելութեան, Տփղիսու Վերափոխ. եկեղեցւոյ լատինածէս վրացի ժողովրդապետ իշխան զոն Դիմիտրի Թու. մանով, և ինդրեց մեր Բնդհ. Աբրահորմէ շնորհել իրեն՝ որպէս օգնական ի Տփղիս՝ զնորընծայ Հ. Համազասպ վարդապետը. վասն զի, կ'ըսէր, այնպիսի մեծ քաղաքի մէջ, բազմաթիւ հայ կաթողիկեայք, Հ. Զաքարիա Գուրգենեան վարդապետի Ղրիմ տեղափոխութեամբ, քննարկելով հոգաբարձու մը ջունին՝ լեզուն ու ծէսերը լաւ գիտցող:

1884 տարւոյն՝ աշնանը՝ Նոյեմբեր ամսոյ առաջին կիսուն, վերջապէս, յետ եօթնևտասնամեայ բացակայութեան, հասաւ իւր ծերունի ծնողաց մօտ, փոխանակ անոնցմէ մեկնած սիրասուն փոքրիկ և թերուս Գլխորդի, արդէն ուռճացած՝ երեսնամեայ հասակաւ, հոգւով ու մտքով լու-

սաւորուած, ազնիւ կրթութեամբ ու դաստիարակութեամբ բարեգարգուած, իրենց անձկալի զաւակը՝ Հ. Համազասպ վարդապետը:

Բայց, ինչպէս յաճախ լսած եմ՝ մօրմէն, քոյրերէն ու եղբայրներէն, մինչդեռ երկկոյնեան կառախմբով Տփղիս հասած, կայարանէն կը փութայ՝ ընդառնողաց հետ՝ դէպ ի տունը և կ'իյնայ իւր՝ անձկայրեաց և ուրախութեան արտասուօր լցուած՝ սիրելի ծնողաց գիրկը. մինչդեռ շրջապատող հարազատներն, ազգականքն ու բարեկամք չգիտէին ինչպէս զգուել զինքը, ինչպէս կարօտին առնուլ. — բոլորն ալ կը զգային, սակայն, որ սա այլ ևս թիւ առած աղանի մ'էր. որ սորա համար՝ ծնողաց գիրկը, հարազատաց շրջանը, նոյն իսկ ընտանեկան յարկը, նեղ են. որ նա աւելի քան իրենց՝ Մխիթարայ մեծ տանը զաւակն էր, յարակից ընդարձակութեամբ զործօնէութեան՝ գիտական և ժողովրդական՝ ասպարեզին:

Եւ այս, — պատճառելով հանդերձ զրկումներ ծնողաց ու հարազատաց վառ սրտերուն, և լինելով անգամ հակադրութիւն մը ընտանեկան զգացմանցը, — կը շողմէր անոնց ծնողական ու ազգակցական արդար հպարտութիւնը: Եւ, — որքան աւելի Հ. Համազասպ վարդապետն՝ յարգանքի ու պատուոյ առարկայ կը դառնար ի Տփղիս, և աւելի քան իւր ծնողները, — այնքան աւելի կը ճիւղային իւրայնոց սրտերն, զգալով, որ այդ ցանկալի ու հասարակաց համակրանքը վայելող անձն, իւրեանց զաւակն՝ իւրեանց եղբայրն էր՝ փոքր Գրիգորը, այսօր «մարդ եղած»:

Տունը հասնելէն մի քանի օր վերջը, կը տեղափոխուի բնակելու Վերափոխման եկեղեցւոյ քահանայարանի սենեակներէ մէկու մէջ¹. և կը ստանձնէ ժողովրդա-

1. Ափսոս որ ժամանակին վատ սովորութեան պատճառաւ նորա ալ զրութիւնքն ու թարգմանութիւնք՝ անստորագիր լինելով՝ յայտնի չեն:

2. Հոս կ'ուզեմ կրօնաւորական կենաց բնորոշի: Ղեւթք մը յիշել. Հ. Համազասպ վարդապետը,

նոր սենեակ տեղադրուելէ երկու շաբաթ վերջը, որպէս հետեւեց երկար ճամբորդութեան, և այլալուծեանց, հոգեւոր հարազատներէն բաժնուլու և մարմնաւոր հարազատները գտնելու առթիւ զգացած, կը հիւանդանայ: Մայրն, որ ամեն օր

պետի օգնականի պաշտօնն, իշխանագուն ժողովրդապետ Թումանովի մօտ:

Հոգեհեղին է եռանդուն վարդապետն ըսն իւր դերի մէջ մտած էր, ժամատացութիւն, պատարագ, եկեղեցական պաշտամունք, ս. խորհրդոց մատակարարութիւնը, խոստովանահայրութիւն (մի քանի լեզուով), հիւանդաց այցելութիւնը, աղքատաց հոգատարութիւն, անգործներու գործ ու բարի գրադանք գտնել, կրօնքէ հաւատքէ պաղածներուն յորդոր կարգալ՝ մօտեցնել ֆրիստոսի ս. շնորհաց առատաւէտ աւագանին: Ահա ասոնք էին իւր ամենօրեայ գրադանք, ինքն իւր վրայ խստապահանջ, այլոց ներողամիտ էր և անյիշաչար: Նոյնիւրեւ իւր անձին հոգեւոր և մտաւոր կատարելութեան՝ ժամանակ կը գտնար՝ երեւի վրայ մնացած տղայք իւր մօտ կանչելու, Գրիստոսի սուրբ հաւատոյ և բարոյականի ճշմարիտ սկզբանց հմտացնելու, վրանգլուխին շտկելու, սուրբ խորհրդոց հաղորդելու. և խղճամիտ վաճառականաց կամ արուեստաւորաց մօտ աշակերտութեան տալու՝ զմանա, այլոց՝ ուշիմներու՝ զպրոցներու մէջ ձերբավարժ կամ կիսագիրն ընդունելութիւնը յաշտեցնելով, նախաւ կան կարեւորներն՝ ինքնին կամ այլոց օգնութեամբ՝ հոգալով, ոմանց ալ ճամբու ծախս հայթհայթելով:

Մինչ այսպէս հասարակաց գոհունահայրութեամբ և բազում օգտիւ կ'աշխատէր. տակաւ տակաւ ծանօթանալով նաև ազգային շրջաններու հետ, հրաւեր կը ստանայ Տփղիսու Ներսիսեան վարժարանի մէջ հայերէն լեզուի դասախօսութիւնը ստանձնելու, և միանգամայն իւր Բուսաբանութեան և Երկրաբանութեան՝ Ս. Ղազարում նոր լոյս տեսած՝ դասագրքերը ուսուհանդոց

բարբառի վերածելով՝ Վենետիկ տպագրել տալու, և անոնց դասախօսութիւնն ևս իւր վրայ առնելու:

Այս երկու առաջարկն ևս իրենց իրագործման համար, վառական կանոնաց համաձայն, Միաբանութեան վարչութեան հաւանութեան կարօտ էին. առ որ և դիմեց Հ. Համազասպ վարդապետն, հլու հպատակութեամբ սպասելով մեծաւորաց բացայայտ հրամանին: Միանգամայն լինելով Վ. Հ. Ղազար Վ. Ալիշանի հետ անդադար նամակագրութեան մէջ, անոր հրահանգաց համաձայն, կը փնտռէր հայկական հին գրչագիրները, հնարաւոր եղածը գնելով կամ անոնց կարեւոր մասերն ու յիշատակարանները օրինակելով: Եւ այս իւր սիրած գործն էր՝ ամեն տեղ՝ ուր զբոսնուած էր պաշտօնով կամ գործով:

Իւր սպասած պատասխանն ալ կը հասնի վառքէն. կը քանայ զայն ուրախութեամբ: Եւ ինչ անակնկալ՝ Թէէ զինուորի և կրօնաւորի համար անակնկալներ չկան, այլ ամեն հասած անսպասելի հրաման «ի կարգի իրաց» կը համարուի. բայց ինչպէս տալ այս նոր հարուածը ծերունի ծնողաց սրտերուն. ինչպէս յայտնել արդէն սիրով ու համակրութեամբ կապուած ժողովրդեանը, որոց մօտ ինքն թէ և հազիւ երկու տարիէ քիչ աւելի մնացած էր, բայց Սողոմոն Խմաստնոյն դրուատիքը, «կատարեալ ի սակաւուն» ելից զժամանակս երկայնա՝ իւր վրայ ճշմարտած էր:

Ընդհանր. Աբրահայուն կը յատնէր իրեն Միաբանութեան հրամանը, հանդարտութեամբ՝ առանց ժողովուրդը վրդովելու՝ պատրաստուիլ և տեղափոխուիլ Ղրիմու խառատութեամբ քաղաքը, ստանձնելու համար նոյն քաղաքի եկեղեցւոյ և ժո-

եկեղեցի կու գար որդւոյն պատարագ տեսնելու, անոր հիւանդութիւնը իմանալով կը փութայ սենեակը ելնել գինքը տեսնելու հոգալու: Անձաւորն լուր կը զրկէ, թէ կին մարդու վանատուն ելնելն արգիւտած է, և թէ իրենք կը հոգան իւր որդին: Այս լսելուն խեղճին ծուկները կը ծաւալուն ու քիչ կը մնայ տեղն ու տեղ մեկնի: Հեծկըլտալով տուն կու գայ. հայրն ու եղբարք կ'ու-

ղարկէ, որ հիւանդը կառքի մէջ առնելով տուն կը բերեն. և հազիւ յետ կատարեալ առողջութեանը կը թողուն սենեակը վերադառնալ: Ամեն անգամ որ տիրամայրն այս գէպքն ինձ կը պատմէր, սրտէն խոր հառաչանքներ, աչքերէն ալ աղի արցունքներ հետը կ'ընկերացնէր: Այո, աշխարհ դժուար կ'ըմբռնէ Գրիստոսի խօսքը «Բաժանեացի որդի ի մօրէ»:

դովորդեան ժողովրդապետութեան պաշտօնը՝ — Այսպէս, կրօնաւորական հնազանդութեամբ, 1886ի վերջերը, կու գայ խաւրատւորագար և կ'անցնի իւր նոր պաշտօնի գլուխը: Եւ իւր առաջին գործը կ'ըլլայ ծխական դպրոցի վարկի բարձրացումը: Կը նորոգէ շէնքը, կը բարեկարգէ կահաւորումը, կը հրաւիրէ նոր՝ աւելի պատրաստուած՝ վարժապետները, կը յաւելու ձեռագործի (աղջկանց համար) և երգի դասերը. և կը հասցընէ այն բարձրութեան՝ որ իւր դպրոցի երկսեռ սաներն, ուղղակի գիմնասիոններու Գ-Դ դասարանը կ'ընդունուէին ի Թէոդորսի և կամ Սիմֆերոպոլ: Կրօնից և հայերէն լեզուի դասախօսութիւնն իւր վրայ առած էր. իսկ ընդհանուր հսկողութիւնն ու տարրական հայերէնը կը մնար՝ Ղլրիմու մեր առաքելութեան հիմնադիր Վ. Հ. Մինաս Բժշկեանի թոռան, Մանուկ Պողոսի Բժշկեանի վրայ, որ Վենետիկ ու Հոլմ Բուսում ըրած էր: Գալոցական անյետաձգելի գործի զարգացումն այսպէս ապահովելէ վերջը, հարկ էր անոր յարաւորութեան համար մտածել: Եկեղեցին ունէր հանգուցեալ Բարձրեւորի Մարտի Ծոն Շիւցի (1817) թողած 22 օրավար պարտիզահողը, գերեզմանոցի կողքին: Ահա այս պարտիզի բերքի վրայ էր եկեղեցւոյ և դպրոցի պահպանութիւնը: Սովորութիւն եղած էր՝ պարտիզի տարեկան բերքը աճուրդով վաճառել: Բայց երկու

պատճառ կար եկամուտը պակսեցընող. նախ՝ որ պարտէզն ամեն տարի բերք չէր տար, և երկրորդ՝ որ թէ և բերքի տարի լինէր, ծառերէն բաւականի մաս մը հնացեր փճացեր էին, և զգոյժութեամբ պատահառաւ, — (քանի որ հանգուցեալ նախորդը՝ Վեր Հ. Դիոնիսիոս վարդապետ Բէսելեանն՝ եկեղեցիէ և դպրոցէ աւելցած ժամանակը՝ ամբողջապէս աղօթքով և մտածակաւ նով կ'անցնէր, առանց արտաքին բաներով զբաղուելու), — անխնամ ալ թողուած էին՝, յա՛ իւր ախոյ շէնքի եռանդով՝ ստանց դարման տարաւ. հին ծառերը նորերով փոխանակեց, բայց այն հաշուով տնկաւ թանութեան, — չէ՛ որ ինքը բուսաբան մ'էր, — որ նոր տնկուածներն՝ անբերք տարին բերք բերէին: Այս կերպով ամեն տարի բերք կը վաճառուէր, և եկամուտն ալ շատ ցաւ:

Եկեղեցւոյ՝ Աստուծոյ պաշտամունքի տանը՝ տուաւ պատշաճ բարեկարգութիւն: Խաւրար ծերունի Չեսթնովիչի ծախքով բերաւ Գաղղիայէն Տիրամօր «Լուրդի» արձանը. զոր տեղաւորեց յատուկ շինուած մատրանածէ՛ սեղանի վրայ: Ինչպէս նաև Տիրամօր բարեխօսութեան յատուկ հանդիսաւորութիւն մը հաստատուով, ամեն տարւոյ Նոր-Կիրակի օրն. երբ շրջակայ քաղաքներէ կը հաւաքուէր մեծ բազմութիւն հաւատացեալոց, խոստովանութեամբ և հաղորդութեամբ շահելու լիակատար ներու-

1. Այն տեղւոյն ժողովրդապետ, մերս կարնեցի Վ. Հ. Գիոնիսիոս վարդապետ Բէսելեան, անինչ և սրբակեց վարդապետ, վախճանէր էր 1885ի, Հոկտեմբեր 18ին. և ժամանակաւորապէս տեղն անցեր էր, նորին օգնական, մերս Վ. Հ. Անտոնիոս վարդապետ Պետանեան (խոտորշեցին): Աս բուսահպատակ եղած չըլլալուն պատճառաւ, պետական օրէնքով, իրաւունք չունէր պատասխանատու ժողովրդապետական պաշտօնն ստանձնելու. թէ և 1878էն ի վեր հոն կ'աշխատէր որպէս օգնական և ուսուցիչ:

2. Գիտելու բան է, — ինչ որ ես, 1902-3 տարիներու մէջ՝ հոն ժողով. օգնական եղած միջոցս՝ լաւ ուսումնասիրեցի, — որ խորասուբազարի պարտիզաւորութիւնը բառին բուն իմաստով՝ իրենց ցաւակներէ աւելի պարտիզի ծառերու խնամք կը տանին: Իւրաքանչիւր ծառ լեռքի տարին լինի

թէ չըլինի) տան և մէկ տեսակ խնամք կ'ընդունի. որ էթէ չ'ըլլուի, ծառը կը հրահրանայ, սակաւաբեր կամ բոլորովին անպտուղ կը դառնայ: Անբարամասնութիւնը գրել երկար պիտի լինէր:

3. Իշխան Գոլթիքի, Շիւմանի, Շայթանի, Կրիմի, ևն, առաջնակարգ պարտէզներէն գնուած կամ նուէր ստացած տունկեր, գաղղիական՝ S. Germain, Marie-Luise, Charlotte, Rose Marine, Calville Blanche - Rouge et - Mixte, Reine - Clothe, Reine-Catherine ազնիւ տեսակի տանձ-խնամք-սպորներու. որոց պտուղները՝ տեղացի հայ ու թաթար մրգագործներու բերնի մէջ՝ ստացած էին արտաբոս ծովակէ կոշտիմեր Սեմեդիովնէ, Մարգիթ, Շուրյուտ, Ռուժմարաւ, Այս-Կայվի, Գան-, Ալաձա-, Ռեկզուտ, Ռեկ-կուրթաւ:

ղութիւնն ի Լեոն ԺԳ Ս. Քահանայապետէ շնորհուած. որոյ վաւերագիրն խորանի պատին վրայ ապակւոյ ներքոյ կախուած է: Խարասուրագարի առաջին (1790-1810) ժողովրդապետն Տէր Խաչատուր Տուկա-յեանը, քաղաքի արեւելակողմն, մի փոքր պարտիզահող ձգեւ էր՝ կտակելով իւր յա-ջորդ պաշտօնակիցներու՝ որպէս ապրուստի մի աղբիւր. որպէս զի բոլորովին ժողո-վրդի ձեռքի նայող ու անոնց քահանայ-քէն կախուած չըլլան, և անաչառ կատարեն իւրեանց ճշմարիտ ու սուրբ պաշտօնը:

Այդ պարտէզն, ինչպէս նաև եկեղեցւոյ մեծ պարտէզը, հնարաւոր չափով յառաջ բերողն ու արդիւնաբեր դարձնողն եղած էր, նախ, 1845-1856 տարիներու մէջ, մերս Վ. Հ. Սիմոն վարդապետ ճուլարտեանն. որ կ'ովկաւէն վերադառնալուն՝ հետը բերած էր Ախալցխայի և Գորիի հրաշալի տանձ - խնձորներու տունկերը: Բայց, այդ պար-տէզն, զոր ժողովուրդն «պատուելիի պաշ-լա» կ'անուանէր, փոքր էր. և քովի գետն ալ յաճախ կ'ողողէր զայն և կը փնասէր՝ գերիփելով պարտիզի հողը:

Հ. Համազասպ վարդապետն, նախ, գիտական միջոցներով և դրացիներու հետ համաձայնութեան գալով, գետը անփնաս դարձուց. ապա, քովը բաւական ընդար-ձակ հող մ'ալ գնեց և ժրացուց անոր հետ, ճոխացնելով՝ հին ու նոր մասերը՝ ընտիր տեսակի մրգածառերով:

Այսու ժողովրդապետ քահանայի եկա-մուտն ալ շատցաւ, և իւր բարեբար սրտի գործունէութեան ասպարէզն ալ բացուե-ցաւ: Քանի քանի տնանկներու օգնութեան կը հասնէր նա. քանի քանի աղքատ օրիոր-դաց հայրաբար հասած է իրենց դժուա-րութեանց մէջ և համեստ օծիտով բաղ-զաւորած տեղաւորած է: Զմեռ ժամանակ կարօտ տներ՝ վառելափայտ, ածուխ, նաւթ, մամ՝ լոճիւսայն բաշխած է: Ումանց կով, ու մանց ձի, այլոց՝ բժշկ, դեղ, զգեստ, ու տելիք: Երիտասարդներն՝ դատարկութենէ, անբարոյականութենէն փրկելու համար, ճամբու ծախք կամ փոքր զուար տուելը՝ զործի շրբեր է:

Քաղաքին մէջ մեր ծխական վարժարանն օրինակ մ'էր միւս դպրոցներու: Դպրոցի ամառնային փակումը կը կատարուէր՝ քա-ջերու պարգեարաշխութեամբ, երգերով, թատերախաղութեամբ. ուր՝ բացի ծնողաց՝ քաղաքի մեծամեծներն ալ կը հրաւիրուէին և իրենց սրտի մեծ գոհութիւնը յայտնելով կը մեկնէին:

Հոս անմոռանալի դէպք մը կ'ուզենք յիշել: Միարանութեանս բազմարդին Վ. Հ. Գարեգին Վ. Զարբանաւեանի այցելու-թենէն վերջ (1879-80) ժողովուրդը միշտ վառ փափագ կը յայտնէր զոնէ անգամ մը Ռւստիս Ընդհ. Արբանձը այցելութիւնը վա-յելելու, որոնց սրտի ու բերնի մէջ Ս. Ղա-զարու վանքն «մեր վանքն» եղած էր: Եւ աղբարեւ, 1887 տարւոյն աշնանը, Ռու-ստիս Ընդհ. Արբանձը ի իշխանիոս Արքեպ. Կիրեղեան, ընդ Պոլիս և Տրապիզոն, Բա-թումով կը մտնէ ի Ռուսիա: Հոն՝ նաւահանգստի մէջ՝ կ'ընդունուի մերս Վ. Հ. Զաքարիա Վ. Գուրգենեանէ, ժողովրդա-պետ Տէր Գրիգոր Փուշինեանէ, և ժողո-վրդեան առաջաւորներէ. որոց կ'ընկերէր նաև՝ Ոլգորգիթէն հապճէպով Բաթում հա-սած հայրս՝ Անտոն Ստեփանի կալատողն: Անտի, առաջին նաւով մեկնելով, Նոյնմ-բերի սկիզբները կը հասնի թէ՛ղոսիա, հետն ունենալով մերս Վ. Հ. Արիստակէս Վ. Քասաճանտիկեանն. որ իւր հրաշալի վառ-ձայնովն (Բարիտոնօ) ամեն տեղ զե-ղազարդեց առանց այն ալ հիւսնալի հայ-կական արարողութիւններն:

Թէ՛ղոսիայէն, տեղւոյն Աւագն ու ժո-ղովրդապետն Վ. Հ. Քերովքէ Բուշնեբեանն ալ միասին առնելով, կու գան ի Խա-րասուրագար, կէս ճամբուն ընդառաջող ահագին կառուարաց և ձիաւորաց բազ-մութեամբ:

Պէտք է ըսել, որ այն քաղաքի մէջ, բացի ժողովրդապետական Ս. Գր. Լուսա-ւորչի անուան եկեղեցւոյ, որ 1810—13ի շինուած է, և գերեզմանոցի Բարոնուհի Մա-րիամ Յոն Շիւրի կտակած Ս. Անտոնի Պա-ղուացւոյն անուան մատրանէն, կայ նաև Վ. Հ. Մինաս Վ. Բժշկեանի ձեռք կան-

գնուած՝ Ռուսաց Աղեքսանդր Ա. Կայսեր յատուկ կոնգակով՝ Աստուածածնայ Ս. Խննդեան եկեղեցին, հանդերձ վանատամբ (յորում կայ մեր մեծ մատենադարանն) և պարտիզոնի:

Այս վանացս եկեղեցւոյ մէջ, Ընծայման տօնին, Արքեպիսկոպոս Արքահայրն կատարեց՝ վարդապետական աստիճանի ու զաւագանի շնորհման արարողութիւնն՝ ժողովրդ. Վ. Հ. Համազասպ Վ. Սափարեանի և իւր օգնական Վ. Հ. Անտոնիոս Վ. Պետանեանի վրայ, որոնց խրտուխկան եղաւ Ղրիմու Աւագն՝ Վ. Հ. Քերովը Վ. Քուշնբեանն: Այս նոր և գեղեցիկ հանդէս ահագին բազմութիւն հաւաքեւ էր ժամու մէջ, նոյն իսկ օտար կրօնից ներկայացուցիչք, և մեծ տպաւորութիւն բրած էր բոլորի վրայ: Անոր կ'անցնին Սիմֆերոպոլ, Եւպատորիա և Սևաստոպոլ. ուսկից նաւով կը դառնան Պոլիս: Լուծեալմբ անցնելով կատարուած ընդունելութեանց և հանդիսաւոր խնջոյցներու նկարագիրները, մանաւանդ Ներքին Գործոց Նախարարի որոշ հրամանաւ՝ Բաթումն սկսեալ մինչև Սևաստոպոլ՝ տեղական նահանգապետաց կողմանէ ցոյց տրուած շօշափելի յարգանքն և ուշադրութիւնը՝ հարկ կը համարիմ սակայն շեշտելու մի հանգամանքի մասին, որ հիացուցեւ էր Ղրիմու բոլոր մեր ու օտար ժողովուրդներն: Մերս Ընդհանրական Արքահայրն իզնատիս Արքեպ. Կիրեղեանն, իւր բարձր ազնուական և հայրական ու խոնարհ բնութեամբ չէ թողած և ոչ մի տուն, մի

հիւղիկ, ուր անձամբ այցելութեան զննցած չըլլար, իւր օրհուրիւնը, իւրատն ու քաջալիբանք արտասանած չըլլար: Եւ այս բանս, ինչ որ իրողութիւնն է, ոչ պակաս ազդեցութիւն ունեցած էր ժողովուրդեան և ամբողջ հասարակութեան վրայ, բան կատարուած փառաւոր արարողութիւնը, ձայնաւորներն, քարոզներ, ևն:

Այսպէս ուրեմն, Վեր. Հ. Համազասպ վարդապետն՝ այս այցելութենէն աւելի ևս քաջալիբուրած սրտին ամբողջ թափը տուաւ իւր աշխոյժ և օգտակար գործունէութեան:

Այսչափ լարուած աշխատութեանց մէջ տակաւ նա իր ուսումնասիրութիւնն ալ ձեռքէ չթողուց: Բազմավիպի 1890 (էջք 441-45) և 1891 (Բ. 1-4) «Ռուր էր երկրաւոր դրախտ» յօդուածն իւր աշխատութիւնն է:

Նոյն ժամանակները հարեան թէոդոսիոյ (հին Գաֆա) քաղաքի ժողովրդապետն էր մերս Վ. Հ. Քերովը վարդապետ Քուշնբեանն, որ 1870ի, Յունուար 28էն ի վեր, — երբ մերս Վ. Հ. Յովսէփ վարդապետ Գարամուրզան կը վախճանի, — անոր տեղն անցնելով, որպէս ժողովրդապետ և որպէս Ղրիմու թերակղզւոյն աւագ-քահանայ (ղեկը), խոհական և օգտակար գործօնէութեամբ կը հովուէր իւր ժողովուրդը, և եղբայրարար կը կառավարէր՝ իւր աւագութեան շրջանի՝ հայ և լատին կղերը, համաձայն սրամաղրութեանց Տիրասպոլի թեմական եպիսկոպոսի, որ Սարատով քաղաքը կը նստէր¹:

1. Յիշելու ենք հոս մի կարևոր գիտելիք: 1812ի Մոզիլի եպիսկոպոս Կ'օծուի Տէր Յովսէփ վարդապետ Քրիստոփորովիչը. որուն տիտղոսն էր Ռուսիոյ բոլոր հայ կաթողիկէ եկեղեցեաց և ժողովրդեան եպիսկոպոս: Դորա թեմական իշխանութիւնը կը տարածուէր նոյնիսկ մինչև հարաւային Կովկասու (Վրաստանի) հայ կաթողիկէ եկեղեցեաց վրայ՝ ի Տփղիս, Գորի, Գուլիստի և Սաչխեան, ևն: Երբ Յովսէփ եպիսկոպոսն 1816ին կը վախճանի, թեմական տեղապահութիւնը (կամ Ընդհ. ֆոխանդութիւնը) կը յանձնուի Տէր Նիկողայոս վարդապետ Մօջորոյի. որ քանի մը տարի վերջը, Ռուսաց տէրութեան հրամանաւ, երկու յատկապէս կազմուած ցուցակներով, հայ կաթոլ. թեմը կը փոխանցէ Պետրբուրգ նստող նոր

նշանակուած Խերսոնի լատին եպ. Կանի: Յիշեալ ցուցակներն մի մի պատմական անհերքելի փաստեր են, վերջերս մեծ վէճերու առարկայ եղող, Տփղիսու Վերափոխման և Թէոդոսիոյ Վերափոխման եկեղեցեաց հայ ծիսի պատկանելիւն. թողուք միւսներն, որոց համար ցուցակի մէջ ըստած է. «այս եկեղեցեացմէ ոմանք ի լատին քահանայից կը կառավարուին, հայ քահանայք չիիշելուն»: Այդ պաշտօնական ցուցակները պահուած են Պետրբուրգի լատին մետրոպոլիտի «Կոլլեգիայի» գրխանի մէջ. իսկ պաշտօնական պատճենները Տփղիսու Հայ կաթողիկաց Նոգեոր վարդութեան գրխանի մէջ «Թէոդոսիա» գործին մէջ: Աստից գտաւ մերս անձնուէր Վ. Հ. Տիմոթէոս վարդապետ Տէր-Կիւսեանը, յետ ամիս մը մանրակրկիտ

Թեմական Անտոն Գեորգ եպիսկոպոսն, 1891ին, տեսնելով անոր քառամասայ անբարե և հաւատարիմ ծառայութիւնը, կը վարձատրէ զինքն ոսկեայ լանջախաչով, այլ և պատուաւոր կանոնիկոսի տիտղոսով. հրաւիրելով զինքն առ այս ի Սարատով, որ Թեմական կարեւոր խորհրդակցութեան մ'ալ պիտի մասնակցէր: Բայց ճանապարհին՝ երկաթուղոյ վագոնի մէջ՝ ինքզինքը վատ կը զգայ, և ի Ռոստով դուրս հանուելով, 27 յուլիսի կը վախճանի:

Ասոր վրայ, Թեմ. եպիսկոպոսն, աւագութիւնը կը յանձնէ Վ. Հ. Համազասպ վարդապետին, ի խրատսու. իսկ Թէոդոսիոյ հոգաբարձութիւնն Վ. Հ. Ջաքարիա վարդապետ Գուրգենեանին. որ 1886ին, Սիմֆերոպոլի ժողովրդապետութենէն հրաժեշտ տալով գնացեր էր Կովկաս՝ իւր հայրենի Տփղիս քաղաքը: Նա ալ անմիջապէս կուգայ Թէոդոսիա:

Սակայն, աւագ — քահանայն մշտապէս յարաբերութեան մէջ լինելու էր՝ Թեմական եպիսկոպոսի, պետական հաստատութեանց և շրջանի քահանայից հետ, և աւագի խորատուրագար ֆալը շատ անյարմարութեանց տեղիք կու տար: Ասոր համար Թեմ. եպիսկոպոսն, 1895ին, տեղափոխեց զինքն ի Թէոդոսիա. իսկ զՀ. Ջաքարիա վարդապետն ի խորատուրագար:

Խորատուրագարից շատ ցաւեցան իւրեանց եռանդուն հովուէն զրկուելուն, և մեծահանգէս յուզարկաւորութեամբ ճամբու դրին զինքն, անկեղծ երախտագիտական զգացմանց ցոյցերով: Բայց, քանի որ գնացած տեղն մօտ էր, եկող վարդապետն ալ ծանօթ և բարի, և ինքն ալ՝ որպէս ա-

ւագ—քահանայ՝ շարունակ իրենց հետ յարաբերութեան մէջ պիտի լինէր, — դիւրաւ հաշտուեցան այս եղելութեան հետ:

Եւր տեղն, իրմէ կը պահանջէր լարել իւր կարողութիւններն, և նոր ուժով ընդ առաջ գնալ նորասոր անհրաժեշտութեանց.

Նյախ որպէս աւագ քահանայ՝ ստիպուած էր յաճախ ճամբորդել Թեմ. եպիսկոպոսի յանձնարարութեանց համեմատ՝ կատարելու քննութիւններ զանազան ամբաստանութեանց, հաշտեցնելու ամբողջ ծուխերը իրենց հոգաբարձու քահանայից հետ, սաստեկու պարտազանցներուն, կանոնական ընթացք տալու եպիսկոպոսական և պետական շրջաբերականներուն, շուտափոյթ կատարումն՝ պաշտօնական ամալարկութեանց և հարցմանց, կազմելու տարեկան պաշտօնական ցուցակներ՝ Թեմ. կոնսիստորիայի և նահանգական իշխանութեանց համար, ևն, ևն. և որ զլիաւորն է, հսկելու ժառանգաւորաց անտգիւտ օրինապահութեան վրայ. իսկ որ դժուարագոյնն էր, ներկայացնելու Թեմ. իշխանութիւնն՝ շրջանի պետական և քաղաքական հաստատութեանց մէջ, և վարելու հրամայուած ամուսնալուծական դատերը—Այստեղ աւելորդ չեմ համարիր յիշել, ի մէջ այլոց, « առնչական անկարողութեան »՝ կաթոլիկ եկեղեցական իրաւարանութեան համար հազուագիւտ՝ դէպք մը, խորատուցի Յովհաննէս Յովհաննէս և կատարինէ Սիմոնի (ծն. Քուշնեհեան) Շահիպեանց: Ատեանը կազմուած էր Սիմֆերոպոլի լատին ժող. դոն Յովսէփ Կեւելերէ (ապա, 1904, Թեմ. եպիսկոպոս). Սիմֆ. մեր ժող. Հ. Յովս. Վ. Մարգարեան և Հ. Համազ. վարդապետներէ: Վերջնոյս գիտա-

պրպտելու Պետրուրգի լա. Կովեզիայի մեծ դիւանը, որով և յաղթութիւնը տարաւ լեւազ վրայ և Թէոդոսիոյ, կատարինէ Բ. Ռոստոյ կայսրու. ւոյն 1789ին շայոց ընծայած « մզկիթ »—եկեղեցին մեզի պահեց:

Խերսոնի Թեմ. լատ. եպիսկոպոսութիւնն յետոյ տեղափոխուեցաւ ի Տիրասպոլ (Օդեսայի մօտ), և ապա անկէջ ալ ի Սարատով: Հարաւային Ռուսիոյ և Կովկասու հայ կաթողիկեայք՝ վերոյիշեալ յանձնումէն (1831?) սկսեալ՝ մնացին Խեր-

սոնի, Տիրասպոլի կամ Սարատովի հոգեւոր խրատսութեան ներքոյ, հազար ու մէկ դժուարութեամբ՝ պահելով կապ իւրեանց հետաւոր և այլաբեւութեան. եպիսկոպոսի հետ. մինչև որ, յուրախութիւն հասարակաց, ի 10 Սեպտ. 1909 Պիոս Ժ. Վ. Քահանայապետն կարգեց ամբողջ կայսրութեան հայ կաթողիկեայ համար Առաքելական կառավարիչ Գերպոն Սարգիս վարդապետ Տէր—Արաքսեանը:

կան խոհական հիմնաւորմամբ իսկական կացութեան իրաց, դատը յանգոյց իւր արդարացի լուծման: Ս. Փահանայապետն լեռն ժիւ. լուծեց իննամիայ անպտուղ պսակը. թղլատրելով երկու կողմին ալ մտանել ի նոր պսակ: Այժմս կատարինէն՝ Տիկին Քաւրաքաշեան, երջանիկ ամուսին մ'է ու զտւաւեկերու ալ մայր: Յայտնի չէ ինձ թէ Յովհաննէան ալ օգտուեցա՞ւ իրաւունքէն թէ չէ:—Ո՛րքան երկար ու համբերատար աշխատանք հարկաւոր էր այս արդար, բայց կաթոլիկաց համար անսովոր՝ վճիռն ստանալու համար: Այս իւր անձնուիրութիւնն էր որ զինքն ամեն տեղ սիրելի ու գնահատելի ըրած էր:

Որպէս ժողովրդապետ, — քանի որ ժողովրդեան մէկ մասն՝ իտալացի, ֆրանսացի, գերմանացի ու լեհ էին, — հարկ էր իրեն անոնց լեզուներու ալ բաւականաչափ տիրապետել: Ուրեմն նոր պիտի սորվէր գերմաներէնն և լեհերէնը, և զարգանար պետական ուսերէն լեզուի մէջ: Այս ալ բաւական չէր. եկեղեցական պաշտամունքն ևս, — համաձայն Գրիգոր ԺԶՐԻ Ս. Պապին թոյլատրութեան՝ Թէոդոսիոյ խառն ծուխի համար, հայերնէ զատ՝ լատինաւրէն ևս պիտի կատարէր, այսպէս. հայկական տօներու և կամ կիրակի մը՝ հայերէն, լատինական տօներու և կամ միւս կիրակի՝ լատինարէն պիտի պատարագէր. մանաւանդ ս. խորհուրդներն անոնց պիտի լատինարէն պաշտէր:

Թէոդոսիա քաղաքն լինելով նաւահանգիստ, շատ կը պատահէին եկուոր կարօտեալներ. զորս հարկ էր հոգալ, տեղաւորել կամ ճամբել:

Չարմանալի եռանդովն այս բժշկող դոուլութիւնքն հարթեց, զամենքն ալ լիովին գոհացուց: Նորոգեց եկեղեցին դռնէն, ներսէն ալ՝ յետ նորոգելու՝ որմանկարներով զարդարել տուաւ, նախկին մեր Մուրատ-Ռափ. Վարժարանի սան, Սալմաստու Մահլամջի նկարիչ՝ Պարոն Մովսէս Գրիգորեանին: Եկեղեցւոյ աւագ խորանի համար երեւելի նկարչապետ Լոգոսիօյէն ստացաւ Վերափոխման հրաշալի նկար մը. որ

յետոյ դժբաղդ պատահարաւ մը կիսովի այրելով, իւր բարեկամ նկարչապետն այս անգամ ևս ձրի նկարեց:

Աղքատաց համար անմիջապէս կազմակերպեց աղքատախնամ ընկերութիւն մը: Իսկ՝ ծուխի կարօտ դասակարգի տղայոց համար՝ եղած ծխական դպրոցը զարգացուց, Թագունի և Չինայիդա Գարբ. Բարախեան և Թիանցի՝ ազնիւ օրիորդաց գործակցութեամբ, նախ՝ ձրի և ապա՝ սակաւ վարձատրութեամբ:

Իբրև թերակղզւոյն աւագն, իրեն կը պատկանէր հոգալ անպատճառ արքունական ամարանոց Եւաթայի մէջ՝ տարւոյն ամեն եղանակներուն հոն հաւաքուող հարկւարաւոր ամենազգի կաթոլիկաց հոգևոր պէտքերը: Տեսաւ, որ այնպիսի ծաղկեալ և բազմամարդ ծովաքաղաք մը, մնացեւ էր առանց եկեղեցւոյ: Յայտնի էր՝ նախկին Ռուսիոյ մէջ՝ կաթոլիկ եկեղեցւոյ մը նոյն իսկ լոկ նորոգութեան թոյլատրութիւն տալու համար հանուած անթիւ դժուարութիւնք ու ձգձգմունք, թո՛ղ թէ նորի մը շինութիւնը թոյլատրելու. և այն ալ հոյակապ եկեղեցւոյ մը. և ո՛չ թէ մի երկրորդական ու կեղծոնէ հեռու տեղ, այլ կայսերական առաջնակարգ ամառանոցի՝ «Լիվադիա»-ի կողքին, Եւաթայի մէջ, լաւագոյն փողոցի վրայ:—Ստանալով եպիսկոպոսական յանձնարարութիւնը, կազմեց «շինարար յանձնաժողովն» իւր նախագահութեամբ. պատրաստել տուաւ գեղեցիկ յատակաքիծն, և Աստուած օգնութեան կոչելով՝ միեցաւ Կողմաթայի վերելքին:— Երեք տարի աշխատեցաւ, երկիցս մինչև Պետրբուրգ գնաց. և վերջապէս՝ պալատի նախարար Բարոն Փրեդերիկսի միջնորդութեամբ՝ ուղղակի կայսրէն՝ ստացաւ բարեհաճութիւնը. այնուհետև զլիաւոր դժուարութիւնն հալթուած էր: Կարգն եկաւ յաղթելու Նապոլէոնի ըսած դժուարութեանն, իմա «դրամ, դրամ, դրամ»։ Եւ ահա շարադրեց գեղեցիկ դիմում — նամակ մը, տպագրեց չորս հազար օրինակ, զանազան լեզուներով. և հաւաքելով համապատասխան բարեբարաց հասցէներ, ուղարկեց զայնս, մի մի օրինակ յա-

տակագծի պատճէն ալ հետը ներփակելով, Հարկ չէ ըսել, որ անոնցմէ հինգ հարիւրէն աւելին ամբողջ իւր ձեռքով օրինակեց ի յարգանա զխաւորներուն:—Տեղէ մը՝ քար, տեղէ մը՝ կիր, յայտը՝ կզմինար, ցեւննտ, գինկ, փայտեղէն, երկաթ՝ մուրալով, կիսագին կամ ձրի ստանալով, հողը քաղցէն յատկացնել տալով. ութը տարուան մէջ՝ ընդ ամեն՝ զլուս բերաւ այն հրաշալի եկեղեցին. իբր հարիւր հազար բուրլի հաւաքելով և ծախսելով: Եւ թէպէտ եկեղեցին լատին ծիսի համար էր. սակայն, ի յուշ անոր որ կանգնողն մի հայազգի վարդապետ էր, — միջի սուրբ սեղաններէն մին շինեց յանուն սուրբ հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչին: Հոգաց նաև եկեղեցւոյ կարևոր կան ու սպաններ:

Այնքան զոհ մնաց թեմական եպիսկոպոսն, որ շնորհեց իրեն եպիսկոպոսական իրաւունքը հանդիսաւորապէս, 1904ի աւառն, օրհնելու նորակերտ եկեղեցին, իւր շուրջն ունենալով բազմութիւն մը թեւակղզւոյն կաթոլիկ կղերին և ժողովրդեան:

Շինութեան վերակացուն էր Խարասուրազարցի Յովսէփ Լազարի Անանեան: Սորա պապն ու հայրը վրաստանի հայաքաղաք Գորիէն հոն գաղթեմք՝ էին, թողլով Գորուայ կաթոլիկ եկեղեցւոյն իւրեանց կալուածներն, որոց հասոյթով այսօր ալ կ'օգտուին: Այս բանս ինքն Անանեանն ինձ պատմած է: Իսկ հանգանակութեան զլիսաւոր նպաստողն էր՝ հոշականուն հայազգի նկարչապետն՝ Յովհաննէս Ալվազովսին, որ նուիրեց երկու հրաշալի նկար, օգտաւէտ վիճակախաղը կազմակերպելու համար:

Երբ Սրբազան Քահանայապետն Պիոս ԺԷ՛ ստացաւ նոր եկեղեցւոյ նկարն, համղերձ նկարազրոյժը, շատ հաճեցաւ Հայր Համազասպ վարդապետին այս եռանդուն

անձնուիրութենէն. և գրեց իրեն մի ինքնագիր օրհնութեան նամակ, և ուղարկեց անոր նուէր մի գեղեցիկ ոսկեզօծեալ համակարծաթեայ սկիհ, հանդերձ մազմայրին, սիրուն տուգի մէջ զետեղուած. ի օրհնութեամբ իրեն և յանձնաժողովոյն և բոլոր ժողովրդեանը:

Այս իւր արդեանց համար և երկարատև անսպասելի ծառայութեանն յայգտը սր. եկեղեցւոյ, Պոստոյ մեր Գերերջանիկ կաթող. Պատրիարք Խմանուկեանն շնորհեց Վ. Հ. Համազասպ վարդապետին ծայրազոյն թաղարք վարդապետի տիտղոս, իսկ և մատնի կրեցու իրաւունքով: Բայց, նորէն տիր (1904) թեմ. լտ. եպիսկոպոսն Յ. Կեսլեր, այս բանս իւր թեմ. իրաւանց մէջ ձեռնմխութիւն մը համարեց, և զործածելու իրաւունք չի տուաւ իրեն: Մինչդեռ տարի մը յառաջ՝ իւր նախորդն՝ Բարոն Եղուարդ Ռոպպ, քարհանձութեամբ հաստատած էր նոյն Գերերջ. Հոգեւոր Տիրոջմէ առ Սիմֆեր. ժողովր. մերս Վ. Հ. Յովսէփ վարդապետն շնորհուած նմանօրինակ տիտղոսը: Եւ աւելի զարմանալին ալ կայ. ինքը տիտղոս մը չտալէն, և ուրիշի տուածն ալ խափանելէն զատ, աւագուած թեան պաշտօնն ալ, — զոր իւր նախորդն և ինքն այնքան խոհական և օգտակար կերպով կատարեց ինչ —, այն ալ վրայէն առաւ և Սիմֆ. լտ. ժողովրդապետ Շերգեւրին յանձնեց: Հ. Համազասպ վարդապետն այսպիսի գեղեցիկ եկեղեցի մը կանգնած էր, և կանգնած էր լատին ծիսի և ծիսի համար. իմա հայ մը ոգի ի բոհն իրենց համար աշխատած էր. ուրեմն և առաւել զօրհնութեան գործ կատարած էր: Մինչդեռ Ս. Պապն՝ ինքնագիր նամակաւ և նուէրով՝ Աստուծոյ տաճարը կանգնող «Բեսելիթին» շնորհակալ կ'ըլլար. նոր օծուած թեմ. եպիսկոպոսն, որ նախապէս Վ. Հ. Համազասպի ձեռքի տակ մի ժո-

1. Մեր Վ. Հ. Սիմոն Վ. ձուլարտեան աւանանմծ ծառայութիւն մատուցած է բանասիրաց որք գաղթականութեանց պատմութեամբ պիտի զբաղին, իւր շինած ցուցակազրոյթեամբ

Ղրիմու հայ կաթոլիկ ժողովրդեան՝ (խարասուր, Սիմֆերոպոլի, Եւպատորիոյ)՝ ծագումները նշանակելով:

դողմդապետ էր. փոխանակ աղաղակող արդիւնքը քաջաւերելու, արդէն ունեցած աւագի տիտղոսն ալ վրայէն առաւ: Կը ցաւիմ որ չեմ կարող այս տեղ Ս. Պապի վերոյիշեալ հայրական նամակի պատճէնը տալ, մօտս չունենալուս:

✱

Հոս պէտք է մէկ երկու տարի ետ դառնանք:—Սարատովի կամ լաւ ևս Տիրասպոլի փարձ և ուղղամիտ թեմ. եպիսկոպոսն Անտոն Յերբ, — որ նախապէս՝ եպիսկոպոս Յոթմանի մօտ՝ որպէս օգնական — եպիսկոպոս ալ աշխատած էր, և ծանօթ էր թեմի շատ մանրապատու մառնդու թեանց, և լաւ կը ճանչնար իւր կղերին չարն ու բարին, և որուն կոնսիստորիայի և դիւանի պեան էր բազմամոտ ծերու: Նազարդ Պրեւատ Բոնչկովսկին, — թէ տկարութեանն և թէ ծայր տուած անհամու թեանց պատճառաւ, 1902ին, հրաժարականը տուաւ, և քաջուեցաւ ի թէնդոսլա քաղաքն ի բնակութիւն: — Այս ժամանակ նա շարադրեց իւր գերմաներէն գրու թիւը, « Պատմութիւն կաթոլիկութեան Ղլխմու թերակղզւոյն մէջ ». ուր ըստ ար. ժառանգն լուսարանած է Մխիթարեանցս հարիւրամեայ առաքելական գործօնէութիւնն այն շրջանին մէջ:

Ս. Գահի ընտրութեամբ և կայսեր թոյլտուութեամբ նոր թեմական եպիսկոպոս կարգուեցաւ Բարոն Էդուարդ Ֆոն Դեր Ռուպլ՝ ազնիւ, զիտնական և լեզուագէտ. բայց թեմին և անոր վարչական մանուածապտոյտներուն անծանօթ մի անձնաւորութիւն: Սա տակաւին Պետրբուրգէն իւր աթոռն՝ ի Սարատով՝ չի հասած, արդէն Գորեցի դոն իվան Անտոնով լատինածէս վրացի վարդապետի կողմանէ, — որ թեմական կղերանոցի տեսուչն էր, և թեմի կողմանէ Պետրբուրգ գնացած՝ նոր թեմա-

կանը յաթոռ իւր բերելու, — ստացած էր բաւական լրջօրէն հաղորդուած զեկուցում մը և նախազգուշացումն Վենետիկ Մխիթարեանցս գործօնութեան « հակակաթոլիկական ուղղութեան » մասին: Սա չկարծուի որ հասարակ ու վարկապարզի յարձակողական մ'էր հարիւրամեայ արդիւնք ունեցող « ժողովրդային » դարձած առաքելութեան մը դէմ: Ճիշտ մի և նոյն ժամանակ Տփղիսու ժողովրդապետ՝ դոն Պաւլէ կալայճովն՝ սարսափելի ամբաստանագիր մը կազմած մեզի դէմ, վեց օրավար պարտիզահող՝ խոստանալով այն ժամանակուան Անդրկովկասու հայ կաթոլիկաց Հոգեւոր Վարչութեան պաշտօնականտար հիւանդամիտ Տէր Թովմաս Չիլինգարովին, — որ ռուսերէն չէր հասկնար, և թերուս զբաղիր՝ Օգոստինոս Յակոբի Իգիթիսանովի վրայ վստահելով, անծանօթ բովանդակութեամբ պաշտօնական թղթեր հեշտութեամբ կը ստորագրէր. — համոզեւ էր զինքն որ զայն բոլոր ժողովրդապետ քահանայից ստորագրել ու կնքել տայ և պաշտօնական ճամբով հասցնէ կովկասու կառավարչապետ հայատեհաց անդ իշխան Գոլիցինին: Զեպիսկոպոսը կը համոզէին որ մենք կաթոլիկ կրօնի փնասաւոր էինք, իսկ պետութիւնն, որ մենք անհաւատարիմ էինք և հայկական անջատողութիւնը (սեպարատիզմ) պատրաստող: Եւ այն կամ նմանօրինակ թուղթ մ'ալ քալցուց՝ Ալեքսանդրապոլի գաւառի մէջ՝ Թափաղուլակ գիւղի ժողովրդապետ և փոխաւագ Տէր Աբրահամ քահանայ Զաքարեանն. ի զուր մոռնալով, որ Աստուած վրէժխնդիր է անիրաւութեան — Պոլլա ալ ուղարկած էին՝ որպէս թէ Խզաբարայի ժամի համար փող հաւաքելու՝ Տէր Միքայէլ Վարձելով քահանայն. որպէս զի մեր Հոգեւոր Տիրոջ, կաթողիկոս Ագարեանի միտքը պղտորէ մեր մասին: Եւ այսպէս կ'ուզուէր ամեն

1. Ախալցխայի գաւառի՝ ձաղիսման գեղի մէջ. զոր բարերար ու ազնիւ Ստեփան Զուբայովի պիտի գնէ տային անոր համար, « որպէս

զինք արեան » Մխիթարեանցս: Այսու զմեզ բոլորովին Խոսիայէն արտաքսել յաշոգի կը յուսային ոտուք և պրծիլ հայ ծիսի ախոյեաններէ:

կողմէ՝ զօրաւոր բողոքի ձայն մը մեզի դէմ առ Ս. Գահն ի Հոգով հասցնել:

Որքան զեղեցիկ ի ճահ կու գայ այս «բարեպաշտ քահանայից» Ս. Աւետարաւնի խօսքն. «Եկեացէ ժամանակ, յորժամ որ սպանանիցեն զձեզ, համարիցին պաշտօնն մատուցանել Աստուծոյ... քանզի ոչ ծանեան զՀայր և ոչ զիս»: Ասոնց բրածն իսկապէս Սաղմոսի կանխասածն էր. «Եղին յերկինս զքերանս իւրեանց և զլեզուս իւրեանց ամէին զերկրաւ»:

Նոր եպիսկոպոսն թեմն հասնելուն պէս՝ ողջոյնի տեղ՝ առաջին սաստ մը կը զրէ Ղրիմու աւագ Հ. Սափարեանին, բովանդակելով ստացած թարմ տեղեկութիւնս ներք: Հ. Համազասպ անմիջապէս՝ ֆրանսերէն լեզուով՝ մանրամասն հերքում մը կը զրէ, ամենայն յարգանքով խնդրելով նորին Գերապայծառ Տէրութենէն, սպասել սակաւ մի՝ ըննել թեմական դիւանը՝ մեր անցեալ և ներկայ գործունէութեան մասին, և ապա միայն ուշադրութեան առնուլ և վերլուծել դիտումաւոր զրպարտութիւնս ներք:

Եպիսկոպոսն այնքան ազնիւ կը գտնէ պատասխանն, որ 1903 տարւոյն գարնան, — երբ առաջին անգամ՝ յետ 300 և աւելի տարիներու՝ թեմական եպիսկոպոսն իւր հետաքրքրող կողմանէ՝ եկեղեցեաց, կղերին և ժողովրդեան հովուական այցելութեան ելաւ, — հրաւիրեց զինքն ալ՝ այլոց

հետ՝ իրեն ընկերանալու, ըսելով. «Ապագայ հայ կաթողիկ եպիսկոպոսութեան երեք թեկնածուաց մին ալ Դուք էք. եկէջ ինձ հետ՝ կազմուելիք հայ կաթողիկ թեմի հետ ծանօթացէք»:

Այս շրջագայութիւնը տեեց մօտաւորապէս 1¹/₂ — 2 ամիս: Շատ յերկար և անտեղի կը լինէր հոս զրել բոլոր մանրամասնութիւններ անխղճօրէն կատարուած դաւաճանութեանցն ընդդէմ հայ կաթողիկութեան կենդանի շահերուն: ()տարաբնուէ կիրթ եպիսկոպոսն անգամ անդրադարձիր էր և զգուշացիր լարուած ծուղակէն. ինչպէս ինքն քիչ յետոյ պատմեց ինձ ի Սարգսով. (1903, Սգոստոս): Ասոնց մասին ուրիշ աղբիւր՝:

Այսչափս ըսեմ, որ այս այցելութեան հետեանքն ոմանց սպասածն չեղաւ: Եպիսկոպոսն, փոխանակ հայ կաթողիկ Հոգևոր Վարչութիւնը փակելու՝ զայն մարբեց, հեռացրեցելով՝ իւր անգրագիտութեան զոհ՝ խեղճ Տէր Թովմատ Ջիրիգարովն, յանձնելով զայն Վենետիկ Մխիթարեանի մը, ինձ նուաստիս, հրաւիրելով զիս հեռագրով խարասութեամբ, — ուր կը գտնուէի ժողովրդ, օգնականի և ուսուցչի պաշտօնով, — ի Տփղիս, և 17 յունիսի, 1903 տարւոյն, թի. 79 թղթով, կարգելով ժամանակաւոր հոգևոր կառավարիչ Անդրկովի. հայ կաթող, կղերի և ժողովրդեան: Երկու ամիս յետոյ հրաւիրելով ի Սարատով աւելի մանրամասն տեղեկանալու հայ կաթողիկաց կացութեան և հոգևոր պէտքն:

1. Միեւն թեմական Բարոն Ռոպպ եպիսկոպոսն Նովկասու կաթողի ծուխերոյ այցելութեան հետ էր. անդին այս լինելի այցելութեան անտեղեակ կողմասի հայ կաթողիկ համայնքն որոշեց ու ուզարկեց էր (1903, ամառն) Պոլիս և Հոգով՝ երկու պատգամաւոր՝ ներկայանալու մեր Գերերջ. Հոգևոր Տեառն ի Պոլիս, և Նորին Սըրբութեան Հոգովայ Լեռն ԺԳ Քահանայապետին, ամենախոնարհարար աղերսելու կազմել կողմասու և Ռուսիոյ հայ կաթողիկ թեմն, շնորհելով՝ անտէր մնացած հօտին՝ հովիւ կարեկցող և մատչելի. որ «ոսկր յոսկիւրէ և մարմին ի մարմնոյ» ըլլար և իրենց լեզուն, ցաւերն և կարիքը հասկընար: Այս ընտրանքներն էին Արդուքնոյ նախկին

թեմի կողմանէ՝ Բաթումի բազմարդիւն ժողովրդապետն Տէր Գրիգոր Փուշինեան, և Տփղիսու հայ կաթողիկէից հոգաբարձու՝ առհասարակ բոլորի սէրն ու յարգանքը վայելող, Վերափոխման եկեղեցւոյ ժողովրդապետի պաշտօնական առաջին օգնականն, մեր անձնուէր Վ. Հ. Գաբրիէլ վարդապետն՝ Նահապետեան: Որոց միացաւ ի Հոգով ներկայ Ռուսիոյ հայ կաթող. Գերապայծառ Առաք. կառավարիչ Տէր Սարգիս վարդապետ Տէր Աբրահամեան, որք և առաջնորդութեամբ Գերապայծառ Ռուպեան Ցարութիւն Հոգովայ ձեռնադրող արքեպիսկոպոսին, ներկայացան Նորին Սըրբութեան յառանձին ունենդրութեան և ստացան հանդիսաւոր խոստումն:

րուն։ — Եւ այս ի հարկէ հանգուցելոյն լուսաւոր խորհուրդն էր, ցոյց տալով որպէս խաղաղարար ելը մը ստեղծուած խռովայոյզ կացութեանն, Չի Հայք, տեղեկանալով լարուած դաւաճանութեան, սկսեւ էին իրենց արդար բողոքը հասցնել մինչև Հոռովմ, Պոլիս և Պետրոլք, պահանջելով հոգեւոր վարչութեան պահպանումն, մաքրել անկէջ՝ շնորհուած սակաւ իրաւանց՝ դաւաճաններն, և վերոյիշեալ չարամիտ և անխիղճ զրպարտագրին հեղինակ — իւրագործողներուն պատժուիլը։ Եպիսկոպոսը պահանջեր ու տեսեր էր՝ հոգ. վարչ. դիւանին մէջ՝ անոր սեւագրութիւնը, վրան մեղան թափուած։ — Եւ պատմեր էին իրեն, թէ Ախալքալաքի գաւառի գիւղի մը մէջ (Խուլզուռ?) պարտաճանաչ ժողովրդապետ Տէր Մովսէս.....?, մինչ իրեն կը բերեն զայն ստորագրելու կնիքը զնեւ համար, կ'առնէ զրիչն ու մեղանի մէջ թաթախած միջոց, իրեն դիպուածով, թանաքի ամանը վրան կը թափէ, այլ ևս կողկասու բարձր իշխանութեանց զրկուելու անպատշաճ դարձնելով զայն։ — Երբ նոյն տարին նշաւակուեցայ հոգ. կառավարիչ, ես ալ տեսայ այն չորս էջ՝ սարսափելի բովանդակութեամբ՝ մեղանտաճ թուղթն, ու թողի իւր տեղը, դիւանին մէջ, ի յիշատակ ապաւալայից։

Սակայն, ինչպէս ուսմիկը կ'ըսէ. «կալալը (ընկուզը) կոտրեցաւ» խեղճ Տէր Թովմասի գլխուն վրայ, իսկ գլխաւոր գործիչը մնացին վարագուրի տակ։ Բայց՝ որ սոսկալին է՝ անոնց ալ հասաւ Աստուծոյ սուրբ և արդար դատաստանը և սրբեց տարաւ, ի խրատ և յուղղութիւն ճշմարտութիւնը թիւրողաց։

Նոր եպիսկոպոսն հագիւ տարի մը պաշտօնավարած, տեղափոխուեցաւ ի Վիրնա։ Չնայելով սկսուած հալածանքին, Վ. Հ. Համազասպ Վ. յանձնելով նորակերտ եկեղեցին յատուկ նշանակուած լատին ժողովրդապետին, ի լրումն, խարասողազարի և թէնդուսիոյ նման՝ Եալթայի մէջ ալ՝ աղքատախնամ ընկերութիւն մ'ալ կազմեց։

Ապա ամփոփելով իւր ուժերը, սկսաւ

միջոցներ հաւաքել ու ձեռք տալ՝ Սուտաղ ըսուած ծովեզերեայ ամառանոցի մէջ զբոսուած՝ հին (1122) ժամանակէ Գննուացիներէ մնացած բերդի աղօթատան հիմնական նորոգութեանը։ 26 տարի անցնելով՝ խոնաւութիւնը փնասեր է շէնքը, նորոգեց զայն. իւր ծանօթ նկարչապետ Լօգորիօյն պատկեր մ'ալ ասոր համար ստանալով։ Եւ 1909ի հոկտեմբերին, կատարեց հանդիսաւոր օրհնութիւն ու բացումն յուրախութիւն բազմութեան ուխտաւորաց, որ ճոխ նուէրներով մնացած պաւկասները լցին։

Մայիսին Ղրիմու և հարաւային Ռուսիոյ այցելութեան ելած էր Սարատովի նոր թեմական Յովսէփ Կեսեր և պիսկոպոսն. որ միանգամայն նոր շինուած եկեղեցիները կ'օծէր։ Երբ օծեց Եալթայի եկեղեցին եւ հասաւ Սուտաղ և թէնդուսի, իմ ներկայութեանս ըսաւ Վ. Հ. Համազասպ վարդապետին. «Այժմ «արդէն շուտով Ձեզ Առաքելական Կառավարիչ պիտի նշանակուի Տէր Սար. «գիւ Տէր—Արահաման, խոհական վարդապետն, և պէտք է որ Դուք ալ, Հ. Դիոնիսիոսն ալ, Ձեր բոլոր կարողութեամբ իրեն գործակցեցե՛ք» — Հ. Համազասպ Վ. պատասխանեց։

— «Հնազանդ եմ Ձեր հրամանին, «բայց ինձ կ'երեւայ որ մեր բնութիւն, «ներք իրար պիտի չի յարմարին, և ես «պիտի չկարենամ իւր հետն աշխատիլ։»

Երկուսն ալ հրաման ստացած էինք մեր լնդհ. Արքահօրմէ, որ փութանք յուրիսին վանք գտնուիլ Միարանութեանս ընդհանրական ժողովին։ Ստացանք թեմ. եպիսկոպոսի և պետութեանն ալ թոյլտուութիւնքն, և եկանք ի Վիննտիկ։

Մերս Վ. Հ. Յովսէփ Թագադիր վարդապետ Մարգարեանն, — որ (1891—1907) Սիմֆերոպոլի մէջ ոգի ի բոլին աշխատած էր, մեր հնուց լատինածէս ժողովրդեան մէջ մտցնելով՝ հայ մաքուր և վաղեմի ծիսի և արարողական «սէրը, ճոխացնելով եկեղեցին հայկական զգեստներով և քաղցրաձայն երգեցողութեամբ. — յետ 17 տարի

հոն մնալուն, 1907ի աշնան կը նշանակուի Տփղիսու հայ կաթողիկոսի հոգաբարձու, վերափոխման եկեղեցւոյ մօտ բնակելով և քահանայագործելով, անկախ՝ տեղւոյն վրացի լատինածէս ժողովրդագետէն, Եւ նա արդէն՝ ժողովներ կազմելով՝ սկսեւ էր հայ կաթողիկոսի համար յատուկ եկեղեցի մը շինելու նախապատրաստական քայլերն առնուլ։— Ինքն ալ եկած էր Վենետիկ, Հոն եկած էր նաև Եկատերինոգարէն հրաժարուած մերս բազմաշարժար Վ. Հ. Գարբիէ վարդապետ Եհանայեանն, որ իբր 14 տարի՝ ամեն նեղութեանց ու հալածանաց համբերելով՝ պատուաւոր և օրինակելի կերպով և լիուրի անձնութիւնութեամբ առաջնորդած էր Տփղիսու հայ կաթող, հասարակութեան, մնալով լատինածէս վրացի ժողովրդագետաց անտրամաբան իրաւասութեան ներքոյ, Եւ սա վերջ ի վերջոյ, 1908ին, զանազան «ոչ ըստ Աստուծոյ» խորհուած ջահախնդրութեանց զոհ դառնալով, տեղափոխուած էր՝ հակառակ բոլոր ժողովրդեան միաձայն ինչորանաց և բողոքի՝ յեկատերինոգար վարաց, հիւսիսային կողմակաւ, որ, 1906էն սկսած էր Վենետիկ Միսիթարեան Հարց աքսուրավայրը դառնալ։ Արդէն նոր վարձանած էր անդ մերս Վ. Հ. Կիրեղ վարդապետ Եղոյեանն, հոն հասնելէ քսան օր վերջը, յետ երկու տարիներու ի Պարսկաստան, Արտանուն, Խարասուրազար, Թէղոսիս և Սիմֆերոպոլի մէջ աշխատելու։

Հոն եկած էր նմանապէս մերս Վ. Հ. Սարգիս վարդապետ Յովսէփեանն, որ յետ Մշոյ և Պոլսոյ մէջ աշխատելու, նախ Խարասուրազարի (1903-6) մէջ մնաց իբր օգնական և ուսուցիչ և ապա, 1907էն, Աղեքսանդրոպոլու ժողովրդագետն էր։

Միարանութեան որոշմամբ, վեր. Հ. Թովսէփ և Վ. Հ. Գարբիէ վարդապետները մնացին ի վանս, կարևոր պաշտօններով, իսկ Հ. Համազասպ վարդապետը ցոյց տրուեցաւ թեմ. եպիսկոպոսին, որպէս Վ. Հ. Թովսէփ վարդապետի յաջորդն ի Տփղիս, Երկու երիտասարդներս թողուցանք մեր հին տեղերն, ես՝ ի Սիմֆե-

րոպոլ, իսկ Հ. Սարգիս՝ յԱղեքսանդրապոլ, վերադարձանք ի Ռուսիա մեր պաշտօններու, իսկ Վ. Հ. Համազասպ վարդապետն՝ ստանալով թեմ. եպիսկոպոս պաշտօնագիրը՝ գնաց տեղափոխուեցաւ ի Տփղիս։

Այնտեղ արդէն պաշտօնապէս իմացաւ և տեսակցեցաւ ալ՝ նոր նշանակուած Գեորգիյան Սարգիս վարդապետի հետ, և ստացաւ հրահանգ գտնելու և վարձելու պատշաճ բնակարան մը՝ Առաքելական վարչութիւնը Ախալցխայէն հոն տեղափոխելու համար, Եւ 26 օգոստոսի, 1910, հաստատուեցաւ Տփղիսու մէջ հայ կաթող. Առաքելական վարչութիւնն, յորում ինքն Սարգիս վարդապետն նախագահ էր, Վ. Հ. Համազասպ նախնոյս, Տէր Աղեքսան Եհանեան քահանայն երկրորդ անդամ, իսկ Պր. Մկրտիչ Մարգարի կարամուրզան (Խարասուրազարի մեր նախկին սանը) քարտուղար, Տունը Յակոբ Յովն. Գուրգենեանին էր, Պետրոբուրգի փողոցի վրայ՝ թիւ 8, բնակ.

Ծ. վեց սենեակ, իւր պատշաճ մասերով։ Վ. Հ. Սափարեանն շատաց քաղցրութեամբ կոճկել հայ վրայական վէճը՝ վերափոխման եկեղեցւոյ շուրջը, որպէս զի կարողանայ իւր նախկին դասընկեր, այժմ մեծահարուստ նոյն եկեղեցւոյ վրացի ծախականներէն յաջող հանգանակութիւն մը նել, և հայկական ծիսի և արարողութեանց յարմար նոր աւելի մեծ եկեղեցի շինել։

Համաձայն Գեորգիյան, Առաք. Կառավարչի հրահանգաց զիմեց փոխարքայի ղեւանին և ստացաւ հանգանակութեան թոյլտուութիւն և յարակից տիրոջ սատեան ներս Տպել տուաւ նաև՝ հայ կաթողիկոսի ծնունդները, պատկները և ննջեցեալները ցուցադրուելու համար յատուկ հայերէն և ռուսերէն տիրոջ սատեար թղթերը, և կազմեց մատեանները, Դարձեալ, — որպէս զի մեր հացագործ համայնքը փրկէ ալիւրի խոշոր վաճառականներու կեղեքումներէ և իրարու հետ ալ՝ ի վնաս համայնքի՝ սովորական դարձած մրցանքէ, զինքնու կործանարար ելէջներով, — կը միացընէ բազում

դժուարութեամբ՝ անոնց գլխաւորներն և կը կազմակերպէ անոնց «Թոտորըր» բառաժ ընկերութիւնը յօգուտ և ի շահ հասարակաց։ Այս փոքր ընկերութիւնը ներկայապէս շատ զարգացած է և վերածուած՝ այժմու նախագահ պր. Արտաշէս Շահվերտեանի ջանքերով՝ «Հաց» ընկերութեան, միլիոններու շրջանառութեամբ, որ պատիւ կը բերէ հիմնադրող հասարակութեան և փայլուն յուշարձան մ'է ներշնչող կազմակերպողին՝ Վ. Հ. Համազասպ Վ. Սափարեանին։

Բայց իւր վախ՛ն, ինչ որ կանխաւ յայտնած էր թեմ. եպիսկոպոսին և նոյն իսկ Միաբնութեանն ժողովին, սկսաւ ճշմարտութիւն տեսաւ որ պիտի չի կարենայ յարմարիւ նոր Առաջնորդի բնութեան։ Սկսաւ ջղայնանալ, անոր բռնած ուղղութիւնը քննադատել և անկատարակայարմար գտնել։ Ասկէց յաջորդութեամբ օգտուեցան որոմը ցանկելու ի ծնէ արուեստաւորներն։ Եւ ինչ հարկ երկնցնելու, եռանդնաշատ աշխոյժ վարդապետն, որ անշուշտ 3-4 տարուան մէջ պիտի կանգնէր Տփղիսու հայ կաթողիկոս աթոռանիստ եկեղեցին, հանդերձ առաջնորդարանով և վարժատնով, ստիպուեցաւ, յոչ կամս իւր, 26 հոկտ. 1910ի հեռանալ Տփղիսէն դէպ ի Սիմֆերոպոլ, ժողովրդապետի պաշտօնով, ի մեծ ցաւ ժողովրդեան և ի դառնակակիծ լաց իւր որբացեալ քոյրերու և բազմաթիւ ազգականաց և բարեկամաց և ծանօթից։

Նախընթաց օրն հասած էի ես Տփղիս ի հնազանդութիւն Դերբապաշտառ Ուռաք, կառավարչի կարուկ հեռագրի և հրամանագրի. որով Սիմֆերոպոլի ժողովրդապետին և աւագ քահանային պաշտօնէ կր փոխադրէր զիս Տփղիսու ժողովրդապետի և հոգևոր վարչութեան նախանգամութեան պաշտօնով, վրաս պահելով առ ժամս նա և Սիմֆերոպոլի աւագութեան պաշտօնը։

Բայց ըստած է որ «մարդ է որ գործէ գերկիր»։ Սիմֆերոպոլ հասնելուն պէս կը հանդարտեցնէ մեկնելուս պատճառաւ վրէժովեալ ծուխը, կ'անցնի ի գլուխ նոր պաշտօնին իւր քաջամարտ փորձառութեամբ. և նախ և առաջ ձեռք կը զարնէ եկեղեցւոյ

եկամուտը շատցնելու։ Ասոր համար հարկ էր առաջնորդարանն ազատ ընել և վարձու տալ, զի առաջնակարգ փողոցի վրայ էր։ Ուստի մի տարուան մէջ բարձրացուց ձախակողմեան կալուածի վրայ երկրորդ յարկ, և տեղափոխուեցաւ հոն 1911 տարւոյն 15 հոկտեմբերին, յետ հանդիսաւոր օրհնութեան։ Կուպրածիւթով սալաշատակեց ժամի առջևի շրջափակ տեղը, որպէս. զի փողոցի աղմուկը չի խափանէ հանապազօրեայ Աստուծոյ փառաբանութիւնը։ Յաջորդ 1912 տարւոյն շինել տուաւ՝ եկեղեցւոյ գլխաւոր մուտքի համար՝ նոր ճաշակաւոր դռներն. ինչպէս նաև եկեղեցին ներսէն մաքրել և իւզաներկել տուաւ։ Ապա 1913ին, եկեղեցւոյ մեծ պարտէզն երկուքի կը բաժնեն, կէսն առուստորականի վերածելով, իսկ կէսն եկեղեցւոյ և դպրոցի համար պահելով։ Այս պատճառաւ պարտեզի միջատեղը գտնուող՝ եկեղեցին շինող զոյգի՝ Սարգիս աղա և տիկին Սոփիա նալբանդեաններու գերեզմանը կը վերցուի, և անոնց ոսկերքը եկեղեցւոյ մէջ կը փոխադրուին։

Այս բոլորը կատարելով, իւր ընդարդս անխոնջելի բնութեամբ, կատարեց մեծահանդէս նաև իւր եկեղեցւոյ հիմնարկութեան Յիւնամեայ Յոբելեանը, ուր Միաբնութեան կողմանէ ներկայացուցիչ զրկուեցաւ Վեր. Հ. Յովսէփ վարդապետ Մարգարեանն և հոն գտնուեցաւ նաև Վ. Հ. Գրիգորիս վարդապետ Այոբեանը, նպաստելով արարողութեանց. որ և գրեց այդ հանդիսադրութեան մանրամասն նկարագրութիւնը Բազմավիպի՝ մէջ։ Ինքը Վ. Հ. Համազասպ վարդապետն արդէն նախապէս այս առթիւ շարադրեր ու վէնետիկ տպել տուած էր գեղեցիկ ոճով գրուած պատկերազարդ գրքոյկ՝ մը, շատ մաքուր թղթի վրայ, իւր եկեղեցւոյ և ծխի յիսնամեայ

1. Բազմավէպ, 1913, յէջ 280-286։

2. «Համառօտ տեղեկութիւն Սիմֆերոպոլի հայ կաթողիկէ եկեղեցւոյ յիսնամեայ յոբելինին առթիւ. գրեց Հ. Համազասպ Վ. Սափարեան Միթրաբեան։ Վենետիկ, Ս. Ղազար. 1913»։ էջը 64, in 8։

պատմութիւնը, որ և հանդիսականաց բաշխուեցաւ: Տօնին հաւաքուած էին բոլոր մօտակալ, քահանայք և հարեան քաղաքներէ խուռն բազմութիւն: Եկած էին (1908էն) խարասուրագարի ժողովրդապետ Վ. Հ. Մանուէլ վարդապետ Մաշուրեան (ի Վեննայի Միւխթ.) և մեր Վ. Հ. Տիմոթէոս վարդապետ Տէրկիւլեան (1910էն) Թէոդոսիոյ ժողովրդապետն, որ նախապէս 1909-1910 Սիմֆերոպոլ աշխատած էր օգնականի և ուսուցչի պաշտօնով: Սա էր որ քաջութեամբ պաշտպանեց՝ հայ կաթ. սեպհականութեան իրաւունքը Թէոդոսիոյ եկեղեցւոյ վրայ՝ հակառակ լեհաց բուռն ոտնձգութեանց:

1916ի, փետրուարի կիսուն, համաձայն Կովկասու փոխարքայ Վորոնցով-Դաշկովի կարգադրութեան՝ Անդրկովկասէ դուրս հանելու՝ ամեն թանգնոց, պատմական և դիւանական իրեր և գրութիւններ. Գերապաժառ Առաքել. կառավարչի հրամանաւ՝ պետական ծախքով՝ հոն փոխադրեցի ես, 14 արկիղաց մէջ զետեղուած, մեր հոգևոր վարչութեան դիւանը (1844-1913) և Շահ-ղուլեան Պողոս Վ.ի կտակէն և իրեն՝ Գ. Առաք. կառավարչի՝ մատենադարանները, և յանձնուեցաւ Վ. Հ. Համազասպ վարդապետին աշակուրջ ինձմոցը:

Ինչպէս կը տեսնեն ընթերցողը՝ այսչափ արդենաց տէր անձնաւորութիւն մը իրաւունք պիտի ունենար իւր կենաց հասուն տարիները՝ խաղաղ հանդարտութեամբ անցնելու, զոնէ իւր վերջին հանգրուանին և իւր ձեռքը նոր շինած բնակարանին մէջ, Բայց չէ, Երկինք այսպէս չէին հրամայած, հարկ էր նմա դեռ նեղուիլ ու տանջուիլ: Վասն զի շահու և ատելութեան պատճառներով նոր նոր զրգուռներ և պղտոր թիւադրութիւններ կը շարունակէին մեծաւորի ակաւջնի ի վեր: Եւ յաջողեցան. քանի որ՝ Հ. Համազասպ վարդապետն՝ իւր խորհածն և ուղիղ դատածն պարզ ու որոշ ըսելու բնութիւնն ունէր. «Մի՞թէ գերինք ենք, կ'ըսէր, որ չարն ու բարի շիտակ գուրցելու կամ քննադատելու իրաւունք չուենանք»: Բայց նա չէր ուզեր յիշել հին

առածը, որ «Շիտակ խօսողին ձին՝ համետուած՝ մօտը պատրաստ կենալու է»...:

Ես Բագու էի գնացած գործով. և երբ վերադարձայ, իմացայ որ հոգևոր վարչութեան հրամաններ գնացեր էին նոր տեղափոխութեանց.

ա. Հ. Համազասպ Վ. Սափարեան՝ Սիմֆերոպոլէն ի Թէոդոսիա:

բ. Հ. Տիմոթէոս վարդապետ Տէր-Կիւլեան՝ Թէոդոսիայէն ի Բաթում:

գ. Հ. Աթանաս Վ. Աւետիսեան (ի Վենն. Միւխթ.)՝ խարասուրագարէն ի Սիմֆերոպոլ:

դ. Տէր Մկրտիչ Վ. Արզարեան (ի Լեոն. Վրժր.)՝ Տփղիսէն ի խարասուրագար:

ե. Տէր Յակոբ վարդապետ Կիրակոսեան (ի Լեոն. Վրժր.)՝ ժողովրդապետ ի Տփղիս: Այս անգամ Հ. Համազասպ վարդապետն սաստիկ ջլայնացաւ. նա կը զգար որ ո՛չ մի պատճառ տուած չէր. — նա ստացած էր. նախագլուշացումն ականջաւոր բարեկամէ մը, թէ իրեն դէմ ուղղուած խօսակցութիւններ մը եղեր էին Եւպատոսիոյ ծովեզերեայ ծառաստանի մէջ, այն մասին թէ խարասուրի ժողովրդ. ու աւանան պատճառ կ'ուզէր Սիմֆերոպոլ տեղափոխուիլ. բայց չէր կարողացած հաւատալ. — Ուստի թողոց որ ժողովուրդը դիմումներ ընէ Գ. Առաք. կառավարչի մօտ՝ հեռագրով և նամակներով. և երբ յաջողութիւն չունեցան՝ ինքն ալ յանձնառու չեղաւ գնալու ի Թէոդոսիա. այլ բոլորովին հրաժարեցաւ այլ ևս թեմի մէջ որ և է պաշտօն ստանձնելէ: Ասոր վրայ կախակալուեցաւ. յետոյ արձակուեցաւ. բայց անորոշ ժամանակաւ արգիլուեցաւ իրեն Սիմֆերոպոլ քաղաքի մէջ պատարագ մատուցանելու.

Թէոդոսիոյ ձիւին ժողովրդապետ մը տալու համար, քանի որ սա հրաժարեցաւ, հարկ եղաւ նոր տեղափոխութիւնք ևս կատարել:

գ. Տէր Յակոբ Բագարատեան (ի Լեոն. Վրժր.)՝ Եկատերինոպոլէն ի Թէոդոսիա: և Վ. Հ. Մանուէլ Վրդ. Մաշուր (ի Վեննայի. Միւխթ.) Աղքատաւորապոլէն յեկատերինոպոլ:

ը. Տէր Պօղոս Երան. Նուրիճանեան (Ալաշկ)

ժամանակաւորապէս յԱլեքսանդրապոլ:

Հ. Համազասպ վ. եթէ անիրաւ ալ համարէր Գ. Առ. Կառավարչի հրամանը, պէտք էր հնազանդիլ գնալ ի թէնդոսիա: Հոն կարող էր այնուհետեւ եկեղեցական դատ բանալ: Ինձ համար մինչեւ ցայսօր մուկ է պատահողը՝ 1916-ի՝ վ. Հ. Համազասպի վերջին տեղաշարժութեան. քանի որ հոգեւոր վարչութեան դիւանի մէջ փաստաթղթեր չկան այս մասին: Ինքն անձամբ եկաւ Տփղիս Գ. Առաջնորդի մօտ և հաշտուեցաւ. բայց պատահողը նորէն չի մացաւ: Ըսուեր էր իրեն թէ՛ եկեղեցական բարձր իշխանութիւնը՝ մերթ ունին իրաւունք գործելու իրաւաբանական սկզբունքով մը, որ կ'ըսուի «formata conscientia»!?: Իրեն համար մինեոյն էր. նա այլ ևս պաշտօն չէր ուզեր:

Այս անցուղարձն շատ վատ ազդեց Հ. Համազասպ վարդապետի առողջութեան վրայ: Գրեց ի վաճառ և ստացաւ հրաման վերադառնալու. բայց պատերազմի պատճառաւ հնարաւոր չեղաւ: Միայն 15-20 օրով Տփղիս եկաւ, Խուսիոյ հայ կաթողիկոսի՝ եկեղ իշխ. կողմանէ թոյլատրուած՝ անդրանիկ համագումարին. 1917-ի Օգոստոսի 15-25, թէոդոսիոյ ծիսի կողմանէ: Անկէ անմիջապէս գնաց ի Մոսկուա իւր ձեռնասուն հօրեղբորդու Միքայէլ Սափաբեան քաջ բժշկի մօտ (որ մեր վենետիկոյ և Պադուայի աշակերտն է), և 1917-18 մեծ յեղափոխութեան ժամանակ հոն մնաց: Միայն 1919-ի սկզբի օրերն յաջողեցաւ նա գալ Տփղիս՝ իւր ընդեր մօտ:

Փետրուար ամսոյ սկիզբը, զիջանելով իւր մեծ քրոջն աղերսին, գնաց ի Գուլթայիս, թէ՛ զինքը տեսնելու և թէ՛ իրեն գործերը կարգի դնելու, որ յետ ամուսնոյն մահուանը վերիվայր եղած էին: Անկէց միասին գնացին իաթուլ, ուսկից թուրքերը նոր քաշուելու վրայ էին, և ուր եւ գնացի, Տրապիզոնի բանտէն քաղում աշխատութեամբ ազատած եօթն գերիներու Տփղիս գալը դիւրացնելու համար:

Իաթուլի՝ առանց անոր ալ՝ խոնաւ օդը

ուղղակի անտանելի դարձեր էր. երեք օր մնացին, և կարծես թուրքերու թողած հաւաքին կեդրոն մաքրելու համար, երկինք՝ երեք օր անդադար՝ այնքան անձրեւ հոսեցին՝ որ փողոցները, շրջակայ դաշտերն, ամբողջ երկաթուղւոյ զիւժ՝ իաթուլէն՝ Գուլթայիս՝ ջրերու տակ ծածկուած էին:

Գնալու և վերադարձին՝ բժախտով վարակուած մակարոյծներն՝ որք առատօրէն բուժուած էին վագոններու մէջ, խածասեցին զմեզ, Բայց երևի իմ կազմուածքս աւելի ախտամերձ (immunité) էր քան իրենը: Նա կը մտէր, թէ և կիսամուշտակ ալ հագած էր: Խորհուրդ տուի իրեն ուղղակի Տփղիս գնալ ինձ հետ. քանի որ Գուլթայիս գիշերուան 2-3 ժամին հասնէր պիտի, և հետաւոր կայարանէն ոտքով քաղաք գնալ՝ կառքի և բեռնակրի այն պակասութեան ժամանակ՝ թէ՛ վտանգաւոր էր և թէ՛ պայուսակի ծանրութենէ պիտի քրտնէր ու աւելի մտնէ՝ այն թաց, տղմոտ, մուկ ու անապահով փողոցներու մէջ. — նոյնքան անապահով էր նոյն իսկ կայարան մնալը մինչև առաւօտ:

Բայց գործ ունէր. «համբուս վրայ այն ալ վերջացնեմ, ըսաւ, ու ալ կը հանգչիմ Տփղիս տանս մէջ»...

Իմացայ որ վերադարձեր էր: Օր մ'ալ ժամկոչն ըսաւ, թէ Հ. Համազասպ վարդապետն այսօր պատարագելու չեկաւ. տեղ մը գնաց, թէ հիւանդ է: — Ի՞նչ վերջը գնացի, Սողոմոնի փողոց, Թ. Յ. տունը, և ինչ տեսնեմ... Քոյրերն ու քրոջ աղջիկն ընդառաջ եկան արտասուախառն աչքերով, ու կամացուկ ըսին, «Հ. Համազասպիս բժաւոր ջերմով հիւանդ է: Պրոֆ. Եղիազարեանն այս բուժէիս զր. «նաց, ղեղեր գրելով, և ըսելով՝ որ ղեռ «սկիզբն է, և կանոնաւոր յառաջ կ'երւ. «թայ. առ այժմս վտանգ չկայ»:

Նախկին վարժապետի հիւանդանալն

իմանալով, փութեց օգնութեան նաև իժ.

Պետրոս Մարգ. կարամուրզան:

Բայց ասոնց մարդկային ջանքեր էին,

իսկ ինքն, հոգեւոր սուրբ խորհրդովք կազ-

դուրուած, խաղաղաւէտ և անտրտունջ կը

ապասէր Արարչական հրամանին. որուն յանձններ էր ինք գինքն ի մանկութենէ, ըստ Սաղմոսին, թէ «հայր իմ և մայր իմ թողին զիս և Տէր ընկալաւ զիս»։ Անոր յանձններ էր նաև իւր որբացած և անտէր մնացած քոյրերուն հոգատարութիւնն. որոց մինչ այն՝ հայր մ'ենդած էր ինքըր — Այսպէս սի՛ քանի օրս...

Այն խորհրդաւոր պահուն (27 փետրուարին), — երբ ճակատն ու ձեռքերը սկսեւ էին կապուտկել, և ինքն աչքերը փակած կը թուէր զբաղուած մահու և կեանաց պայքարով, և գթութեան քոյր մը, բժշկի հրամայած գեղերով սիրտը կը մարցէր և կը զօրացնէր — այն որոշիչ «կրի-գիս»ի ժամանակ. Մարիամ քոյրն, ցաւն այլ ևս ինք գինքը կորսնցընելով, յանկարծ՝ բարձրաձայն և հեծեծանքով՝ ըսաւ.

«Ո՛հ, Աստուած թող զատի այն «անձինք, որոնք այս մեր անմեղ եղբայրն «ու հայրը այս օրուան հասուցին...»։

Հիւանդը՝ խօսքը վերջացնելու չթողուց, վերջին ուժը ժողովելով մատը բերնին տարաւ ի նշան լոկուել. և կրցածին չափ աչքերն ու աջ ձեռքը դէպ ի երկինք բարձրացուց հիանալի անյիշաբարութեամբ. յայտնապէս ըսել ուզելով. «Հայր, թող զոցա»։

Ես ու գթութեան քոյրն սաստեցինք այլալած քոյրը. Նա ալ ինքն իրեն գալով՝ ըսաւ. «Քանի որ մեր «բարի Գրի-«գորը» կը ներէ, ես ալ կը ներեմ բո-«լորին»՝ մեծին ու պղտիկին. Աստուած «ինքն գիտէ իւր արդարութիւնը»։

Բժ. Կարամուրզան ներս մտաւ, վերջին ներարկումներն ալ ըրաւ. Սակայն Աստուած, որ մեզմէ աւելի խոր կը թափանցէր իւր փառաց համար վրէժխնդիր ու բողոքանուէր անձինն՝ լսեց անոր սրտի յստակ և վստահ մրմունջն ու աղերսն, որ կ'ըսէր լի հաւատով. «Ձերթացան կատարեցի, զհաւատսն պահեցի. այսուհետեւ կայ մնայ ինձ արդարութեան պսակն, զոր հատուցէ ինձ, Տէր, արդար դատաւորն»։

Քարեկենդանի հինգշաբթին էր. Ս. Վարդանանց տունը, իրեն ալ անուանն օրը.

Քրոջը առաջուց ապսպրած էր, որ շնորհաւորելու եկող քահանայք ճաշի բռնէ. — Յանկարծ աչքը բացաւ և ըսաւ. «Մաշօ (Մարիամ), գնա՛ հիւրերու մօտ, ես լաւ եմ»։ Իւր բերնի մէջ քիչ մը կաթ ծորեցուցինք. և զնայինք ոգեպահիկինս առինք։

27ի միջօրէէն յետոյ մինչև 28ի, ուրբաթ աւուր կէս օրը, նա այլ ևս հոգեւ վարք էր։ Միջօրէի թնդանթի հետ, կատարուած աղօթքներու հետ, անոր մարդուր հոգին ալ թոնաւ առ Հաստիչն իւր և վարձահատույցն ամենեցուն Տէր Քրիստոս։

Այսպէս յաւելաւ առ հարսն իւր՝ Մխիթարայ լաւագոյն որդւոցմէ մին, բազմադղին Հ. Համազասպ վարդապետն Սափարեան, 65 ամաց՝ տակաւին կենսուրախ և եռանդով լի՝ հասակին մէջ։

Մեծի պահոց առաջին երեքշաբթի (4 մարտի) օրը, Վերափոխման եկեղեցւոյ մէջ՝ լատին կղերն՝ ընդունեցաւ ամբողջ հայ կաթոլ. կղերով՝ հոն յուղարկւաւորած սգաւոր դազաղը, որ դրուեցաւ յատեան ի մահաբեմին, որոյ վրայ դրուած էին՝ շուրջառ, վաւաս, սկին, խաչ և ասեռարան, զարդաւորած, սկիւններով և պսակներով։

Թուոն բազմութիւն մ'ամեն ազգաց՝ իւր անձնական և Մխիթարեան տանն բարեկամներու, ներկայ էր։

Ի լրումն հանդիսաւոր պատարագի, և ժողովրդապետ Դոն Լազար Գօզաւաթիի արտասանած դամբանականին, կատարուեցաւ հայկական ծէսով եկեղեցւոյ կարգն, տխուր հրամեշտի ողջոյններով և համարյա ներով սեղաններու և ժառանգաւորաց. Ապա ութ վարդապետք ու քահանայք վերցուցինք դազաղն և տարինք հանգչեցուցինք դիակառքի վրայ. և շուրջ պար առեալ ահագին բազմութեամբ, չնայելով սաստիկ ձիւնին, տարինք ցրուոն Սյուլակի գերեզմանատան։ Անկէց ալ դարձեալ ժառանգաւորքս բարձրացուցինք ցրուոն, ուր սիրելի հօր մօտ՝ հողի յանձնեցինք սիրասուն զաւակն, այն որ բազմութեան ժողովրդոց հոգեւոր անմոռանալի հայր մ'ենդած էր՝ յընթացս իւր քառասնամեայ քահանայական անսպգիւտ կենացը։

Իսկ քառասունընդհարեց Ս. Գրիգոր Լուսաւորչայ հայ կաթող. աղթատան մէջ. ուր ես ինքս պատիւ ունեցայ պատարագիչ լինելու և հանգուցելոյն կենաց արդար նկարագիրը տալու: 'Իարձեալ' բազմութիւն մը ընտիր հասարակութեան և հաստատութեանց ներկայացուցիչը՝ պատուեցին հանգուցելոյն անմեռ յիշատակն իւրեանց ներկայութեամբ:

Թէ որքան ստոյգ էր ցաւագին քրոջն՝ մահամերձ եղբոր փոխ արտայայտած բողոքը դէպի պատճառ եղող անձնաւորութիւնը՝ ինձ փաստացի յայտնի չէ: Սակայն, ես աւելի հաւատարմ կը համարիմ օրհասական վարդապետին իւր մասն առ բերանը դնելն, իմ ներկայութեանս, և շիջելափառ աչքեւ լոյս դէպի երկինք պշնուլն, գերմարդկային ներողամտութեամբ:— Որքան գծուծ բաներ են աշխարհի հաշիւներն յաւիտենականութեան հարցերու հանդէպ. և միթէ կ'արժէ անոնցմով զբաղուիլ: Յամենայն դէպս, Տէրն իւր ստեղծուածոցս թոյլ չի տար միմեանց վրէժխնդր լինելու. որոշ են անոր անյղի պատգամներն. « Իմ է վրէժխնդրութիւն և ես հատուցից նոցա » և թէ « Գոյ որ դատի զնոսա »:

Գալով ընդհանրապէս Վենետիկոյ Միութարեանցս Ռուսիայէն արտաքսելու ձգկտ մանր դա այնքան արգահատելի է, որքան որ արդէն հին ու յայտնի մի ժառանգութիւն:— Սկս փաստ մը, մին ի հարկւորոց, Խառասուրբագարի դաբեոր զիւանի մէջ գտայ ծրար մը հանգուցեալ սրբակաց Տէր Ստեփան վ. Խաժուրճեանի թղթոց: Նա ստացեր էր որոշ առաջարկութիւն մը իւր ընկեր՝ Նախագահ Հասուն Գերապայեանէն, առ որ իւր տուած իտալերէն պատասխանին սեր պահեր է, որ այժմս Ս. Ղազարու զիւանին մէջ է. (1835-45 ժամանակի գրութիւն ըլլալու է).— ահա թէ ինչ կը գրէ. Գերապայեան, այս երեք Միութարեան վարդապետներն (Վ. Հարր՝ Միւնաս, Վրթմանէս և Սիմոն) Ձեր գիտացած տասնեակներով կղերէն չեն. ասոնց վարուց սրբութեամբ՝

մեծարելի, գիտութեամբ խոհականութեամբ ու անձնաւորութեամբ՝ օրինակելի անձինք են և կը վայելին ահագին հեղինակութիւն, թողէք այդպիսի մտադրութիւններ. ապա թէ ոչ մեծ անիրաւութիւն և Աստուծոյ կամաց ընդդէմ գործ ըրած կ'ըլլաք: (Համատարապաշտած):

Հուսկ այն խնդրոյն, թէ արդարեւ ստոյգ է որ 1902-3. տարիներն մղուած է մեր առաքելութեանց դէմ միահամուռ հալածանք մը, որ մինչև ի Հոռվմ հասած էր զանազան կողմերէն, հասկցուած (combination) թափով. պիտի պատասխանենք, այո՛. և, որպէս զի դատարկաբան չ'ըլլանք, ուրախութեամբ կ'ընծայենք հոս հեղինակաւոր վկայութիւնն Անոր, որուն խօսք մը միայն մեր ամենայն չարակրութեանց ու վշտաց սպեղանին եղած է:

11 Յունուարի, 1904

Աննապատիւ և աննամեծար

Գերապայեան,

Ռուսիոյ մէջ գործող Ձեր կրօնաշուրաց հաշուին չարակամներէ տարածուած զրպարտութեան մասին, հաւաստի քրոջ Ձեզ, որ ոչ իմ մէջս և ոչ Հաստոյ Տարածման Ժողովոյն մէջ, չի յղացուած ոչ մի երկրայնութիւն վերաբերմամբ անոնց ուղղափառութեան և անոնց անձնաւորութեան սա Ս. Գահն, Բնիկականակն հեզ հաշածուածներուն մասին՝ կազմուեցաւ մեծագոյն համարումը, որք պիտի չի տրուին մոռացութեան նստ. յատկանշաշարքեանց ժամանակ, երբ հնարաւոր դասնայ համաձայնութեան գտլ այն պիտութեան հետ:

ՊԵՏԱԺ.

Առ Ամենապատիւ և Ամենամեծար Գերպո. Իգմետիոս Արքեպիս. Կիրեղիանոս Ընդհ. Արքածայր Միթի. ի Վենետիկ

Սկս ըսի ամեն բան, սրտագին անկեղծութեամբ, առանց-վարդով իսկ՝— որ և է մէկուն պատուոյն զպշնուլ մտադրութիւն կամ կամք ունենալու ճշմարտութիւնը ինքն ըստ ինքեան թէ և դառն՝ բայց համբուրելի պարգև մ'է երկինց:

«Յիշատակ արդարոյն օրհնութեամբ եղիցի»:

Հ. ԳԻՐՆ. ԳԱՅԱՌՈՍՅԱՆ